

१०२
१

अथ

१०२
१

Tantaratna

ग्रन्थनामः

तन्त्ररत्नम्

(तृतीयाध्याये तृतीयः पादः)

कर्तृनामः-

पार्थसारथि मिश्रः

Parthasarthy Mishr

(भयण)

विषयः-

१३०

पूर्वमीमांसा

(मीमांसाशास्त्रभाष्यवार्तिकव्याख्यानम्)

१०२
१

१०२

अथ
पार्थसारथीमिश्रप्रणीतम्

श्रीमांसाशब्दभाष्यवार्तिकव्याख्यानं चरुतं
तृतीयाध्यायतृतीय पादोऽयं प्रारम्भते

१०२

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ वाक्यस्य लिङ्गद्वारा श्रुति कल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् तल्लिङ्गिकवि
नियोगप्रकारविंशतानंतरं वाक्यविनियोगप्रकारविंशत्याः संगतिमाह एवमिति लिङ्गाधिकरणोपक्रमवार्तिकवदिह
पिविशिष्टाव्यवशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तिः वाक्यमरुणाया कीर्णातीति प्रकरणाधिकरणभाष्याद
रुणाधिकरणोवाक्यविनियोगप्रकारविंशतशंकां निराकर्तुमुच्चैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह तत्रेति वेदोपक्रमस्य
गाद्यपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरणमित्याह तद्यदीति तत्रेति संदेहसाधं चष्टेति ॥ ऋगादिशब्दवाच्यानां
पादादिमसूहसामान्यरूपाणां जातानां ऋगादिशब्दे ग्रहणं वेदानां वेत्येवं नाष्टे व्याख्यातेश्चार्थविंशत्यालक्षणासंग
तिमाशंक्यतादिमंत्रप्रकाशे कर्मणि उच्चेच्चादिवाक्येन विनियुज्यते मंत्रभेषे च भूरादिमहाव्याहृतिनिर्गाहपत्त्याद्य
प्रिविशिष्टो होमोऽथर्वदाहदिविहिते कर्मणि उच्चेच्चादि कर्मभेषे च शयश्चित्तमित्येवं विनियोगविंशतफलत्वात् लक्षणा

संगतिस्त्वनायोच्चैस्तेत्याद्युक्तां वाक्यव्यापारा लोचनेपि पूर्वप्रक्षेप इव सूचनायोपक्रमोपसंहारश्च पदान्वयानपेक्षकः
वशत्वे जातग्रहणा स्यात्केऽतिविरोधात्सिद्धांतायोगमाशंक्यविनियोगश्चाप्यव्यापारादविरोधोभिधानोक्त्या सूचितः।
तिवशाद्वेदग्रहणा प्रतीतेः संदेहायोगं शंकते कुत इति। अतिवशात्पूर्वप्रक्षेपसंभावनातिशयायोक्ता। वस्तुतस्तु अत्र पूर्व
प्रक्षेपापि वाक्येनैव करणात्पदानां बान्योन्यविरोधे सत्येकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्याद्येत्यवगतेरुप
क्रमोपसंहारश्च योः अत्यो विरोधे बलाबलविशेषेऽस्ति न वेति संदेहाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे गगुणा वि
रोधे च तादर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रतिप्राधान्यात् बलीयस्त्वावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारश्च गी
दिः अतिबलीयस्त्वात् तदनुरोधेनार्थवादरूपोपक्रमश्चावेदश्रुतिर्द्यौर्द्यौः उपक्रमबलीयस्त्वनु उपक्रमश्च वेदश्रु
त्यनुरोधेन उपसंहारस्याऽऽगादिश्रुतिर्द्यौर्द्यौः तिपक्षद्वयप्रतिज्ञानां संदेहमुपपादयति एकेति। एतदेवेमेव पक्षद्वयं

मा.भ.

२

६

स्वेति एतदेवोपपादयति उपक्रमे हीति यो होता सो ध्युरित्पादावुपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि विधुद्देशस्युप
 क्रमवलीयास्तेपि चार्थवादरूपस्योपक्रमस्य विधुद्देशेन बाधनिश्चयात्संदेहायोगमाशंक्याह सचेति विधुद्देशस्य
 र्थवादकृतप्ररोचनं विना पर्यवसानं संभवेथ र्थवादानर्थक्यपरिहारायार्थवादैकवाक्यत्वात्पुपगमे विधुद्देशवली
 यस्त्वेतस्नेहमात्रस्यांजनसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं विना पुंसः प्रवर्तयितुमशक्त्वात् अर्थतादसंनिधौ च
 प्ररोचकत्वायोगार्थवादानर्थक्यस्य विधुद्देशस्य प्रवर्तकत्वायोगेनार्थवादकृतप्ररोचनं विना विधुद्देशपर्यवसाना
 भ्युपगमे तु अर्थवादेष्टारण्यविशेषग्रहणात् दृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनं विना पर्यवसानं संभवासंभवसं
 देहात्स्नेहमात्रेणाकथाः शक्यगृह्यते नैव वेति संदेहः संभवतीति परिहारेण यथा संदेहः समर्थितः न त्वेति समर्थि
 त्तयेहापि समर्थनीय इत्यर्थः। पोतसक्त्यंतहीत्याशंकते एतंतर्हति विधुद्देशेन साधनद्रव्यानुपादानात्संदिग्धा

रा.

२

सूत्र २

यस्य दोषत्वं वक्तुं युक्तं ननु तिष्ठितार्थस्येत्याशंका धियादारं भद्रत्वाशयेन परिहरति नायमिति विधुद्देशस्थः
तिबलीयस्त्वादुच्चैस्त्वादिविधो जातस्य विधेयोच्चैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षे व्याख्यायं किं तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे
किमिति त्रिकाधिकरणपूर्वपक्षे विधुद्देशस्योपक्रमस्य तावत्बलीयस्योपपत्तेः न तन्मायेतास्योपसंहारस्य बलीय
स्यायुक्तेत्याशंका निरासार्थत्वेनोपक्रमस्यावेदकत्वे लक्षणाया जातविषयतायुक्ताननुकूलादिशब्देन वेदानां
लक्षणाया अपधिकारो विषयीकारः संभवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रव्याख्यायं वेदानामिति भाष्यं व्याख्यातुं लक्षणासंभावना
यान्प्रान्याचयं तावदाह किंचेति सूत्रावृत्ति सूचनार्था किंचोक्तिः यथा ग्रीष्ममीयं पशुमालभेतेति विधुद्देशस्य पश्चा
रथद्रव्यं सामान्यरूपत्वाद्वाक्यशेषभूतमंत्रं न च्छायास्थेन विशेषेण भावनावानेकधात्वर्थानुरंजनसहत्वेन सामान्य
रूपत्वात् तद्रथदेवताव्यानुमितवाक्यशेषस्येन यागास्थेन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्यते तस्यागदयोवांतरसमूहरूप
मेव येषां यस्वेति वाक्येषु स्थे कवचनोत्ते न नान्येन परति द्विवचनेनैव पिसंभवान्ति एषः।

नहंतोत्यति

नवित्त्यानेत्ये
णान्यपि

मा.भ.
३

त्वादिशेषज्ञानीयामहासमूह रूपत्वात्सामान्यज्ञानीयैर्वाक्यशेषश्चैर्वैदेन विरुध्यंते किंत्वन्वीर्यं ते ततश्च संभवति ता
वन्न कर्णोत्पाशयः। न कर्णासंभवेऽपि वेदोक्तैर्वागीदयोस्तद्व्यंते न तृगाद्युक्त्या वेद इति कुतो वधारणोत्पाशं कानि रस्म
ब्रह्माद्याख्या सूचयति न कथं विदिति। ब्राह्मणोऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां न वदंतीत्युक्तं॥ यद्वदयेऽपि सामर्थ्ये नोच्चेस्वा
दीनामृगादिमंत्ररूपशब्दाख्याजातधर्मत्वाद्देदविषयत्वपक्षेऽनेकवेदविहितानामृगादीनामुच्चेस्वापां सुत्वरूपवि
रुद्धधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्तेर्जातविषये तैव युक्तेत्येवमाहुः। न्याय्यासूत्राख्यायामपि वेति साध्या
चष्टे किंचेति। जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वेऽप्येकगीदिरूपं यवस्मान्नादेकोच्चेस्वादिवर्मावधारणं शक्यं वेदानां त्व
नेकजातसंकीर्णत्वाद्देदविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजाधर्मोच्चेस्वादिसंकरस्यादित्यर्थः॥ ॥ स्मार्कव्याचष्टेऽक्रवोहा
तिवेदविहितत्वस्य धर्माच्चयहेतुतयोत्तराधिकरणो वक्ष्यमाणत्वात्पठति विधिलक्षणार्थः। भाष्यस्य सप्रग्रहणः।

तत्

राम
३

स्योपलक्षणाद्यर्थत्वं तथेत्यनेनोक्तं उच्चैस्त्वादि विधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणोऽङ्गतेर्वेदविषयत्वेन प्रकरणेन वशीका
रायोगात् प्रकरणाबाधापत्तेर्जातविषयत्वेन युक्तेत्येवमन्यथा सूत्रव्याख्यानाथं प्रकरणां चेति साध्यं व्याचष्टे ज्योतिष्टो
मेति। प्रकृतज्योतिष्टोमात्पागेऽपि प्रकरणास्पन्नादराहुल्यं नानां क्रमेदादिविहितत्ववत् क्रगादिप्रकाशपत्वस्यापि सर्व
कनुसाधारणपान्नद्वर्मत्वपक्षेऽपि प्रकरणाबाधारद्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाद्यत्वेन प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकरणात् क्यची
यत्प्रकाशपतेतदुच्चैरुच्चरितया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतेर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन व्यवस्थाभ्युपग
माद्वोषपरिहारेऽनुवेदविहितधर्मत्वपक्षेऽपि प्राकरणात् केन नान्येदेन यद्विधीयते तदुच्चैरुच्चरितेन शब्देन प्रका
शनीयमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकस्यैव विषयत्वेन व्यवस्थाया परिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्त
व्यइत्याशंकतेन विवृतिः। ज्योतिष्टोमप्रकरणोऽङ्गो वेदः तेन यद्विधीयते इति वाच्ये कृत्स्नस्य वेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणो नाद्या

मा.भ.
४

प्रेः यावानित्युक्तं। जातस्यर्गादिशब्दवाच्येवार्थसंघाते प्रत्येकं वृत्तेः प्रकरणासृगादीसमाप्तत्वाद्यवच्छेदोपपत्तेर्वेदत्व
स्युपकरणाच्चेवेदभ्रागेसमाप्तत्वात्तथावच्छानुपपत्तेर्नपरिहारतुल्यतेत्याह नैतदिति। अतिरेकमुखेनांतुल्य
त्वमुपपादयति सर्वेति। श्लोकद्वयेनावयवमुखेनविहणोति मंत्रेति। विधिर्विधेयंतर्कश्चवेदइतिविधिशब्दोक्तस्यवि
धायकब्राह्मणभागस्यविधेयशब्दोक्तानां च मंत्राणांमन्त्रविधयेहितात्मतत्त्वतर्कणार्थजगज्जननात्मद्योका
र्याभिधायिनोपतोवा इमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासश्चतद्रूपेत्याद्य
प्रतिषद्भागस्यचवेदत्वस्युत्पत्तेस्तत्समूहेकाठकाद्याख्येनेककृतुविषयेवेदत्वंपादसमूहेत्वेकवाक्यभूतसंज्ञातंपदसमू
हेयजुजातंअवच्छेदरूपभक्त्यवयवात्मकाष्टपर्वसमूहेसामजातंवर्त्ततइत्यादि॥ जातशब्दस्यसमूहसामान्यवाचित्वं
नादिशब्ददृष्टान्तेनोपपादयितुमाहयथेति। संघातसामान्याद्वितावृक्षादिसंघातायथावनादिशब्दवाच्याः तथाऋगादि

यः २

राम
४

शब्दवाच्यानांपादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यंत इत्यर्थः। जात्यधिकारा इति नाघेणामर्तमिवादिभिश्च
 जातशब्दस्य जातिवाचितयाद्याद्यानामसमूहवाचितानयुक्तेषां शक्याह जातिरेवत्विति। अगादिजात्येणां विच्छिन्न
 यत्नयंगे अनित्यैः सर्वगतैरपि व्यतिरिक्तपदार्थो वर्णोर्नामोपपद्यते। अनारब्धे वर्णो शब्देणो शब्दत्वं कथं प्रवेदिति वा
 त्रिको गोक्तशब्दत्वायोग्यायेन तद्भूताधिकरणोक्तवाक्यत्वायोगवदुपपादयितुमाह द्विवर्णोपीति। प्रातिपदिका
 शयोद्विशब्दः। स्त्रीकं व्यावष्टेयथैवहीति। भिन्नैः कर्णदिभिः स्त्रानैरुच्चारणप्रकाराद्यैश्च करणैः सङ्घेनुभूतैश्च प्रयुक्तै
 र्योग्यत्वेन क्रमवत्त्वाद्युगपद्भाविनो वर्णानां वर्णसमुदायात्मकानां वाक्करणासङ्करसमुदायात्मकानां वा पदानां
 समूहे वाक्यात्येवावर्णो जातिरूपं वाक्यत्वं तन्मणत्वादिवक्तव्यमितुमारस्यमाणं न चात्यवर्णवेत्तायां तेष्वालोचना
 संसर्गः पदसङ्घाद्यसंबन्धबुद्धिश्च विबाधनादिति तद्भूताधिकरणोक्ताद्विलक्षणानां पदरूपाणां वाक्यावयवानां ग्रहण

कं हादिभिः स्त्रानैः
 त्रियुक्तैः पाठः।

नाध्यवसितमित्य
 ग्रहणव्ययः।

ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसंबन्धानां च स्मरणरूपैः प्रत्ययैः पदार्थानां चान्योन्याकांक्षाभिर्व्यवधानादजात्याश्रयाननुसंधानेन जातिः॥

सामान्यरूपेणातमपिनस्मादित्याज्ञां व्याहृतिरिति अथोपपद्ये कार्यप्रतिपादकत्वं लक्षणं लोकधर्मयोगात्समूहोपपत्तिरित्याशयः सामान्येनैवातिव्यवस्थित्या

मा.भ.
५

योगात्तथा तादृशसितं तथर्गादी निजातिरूपाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः। अथुगपद्वावित्वेन तर्हि समूहस्या
थयोगात्तत्सामान्याभ्युपगमे जात्यपद्रवो न युक्त इत्याशंक्याह यौक्तिकानामिति। साधारणा वाच्यं सामान्यशब्दो
न जातिवाचीत्याशयः। जातोक्ते असमूहवाचितया लोके प्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्व आख्यायुक्तेत्याह लोकेपि चेति
॥ वेदोवा प्रायदर्शनात् ॥ किमिदमिति प्रश्नमाध्याशयं व्याचष्टे किमिति। गत्यर्थकमिदमनाथत्वेनेताः प्रक
माणोपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्थं वेदेति भाष्यं व्याचष्टे तत्रेति। एतद्वाच्यविवरणार्थं प्रजापतिर्वा इति भाष्यं व्या
चष्टे तदिति। कुत इति प्रश्नमाध्या पूर्वपक्षसूत्रस्य श्रुतिशब्दोक्तहेतुसंधानार्थत्वेन आख्यातुमाहयत्विति। वाक्ये
त्युत्तरमाध्याशयं व्याचष्टे तत्रेति। विधेयकवाक्यत्वं विनार्थवादता न वसायात् विधिविरोधान्न वभासेपि कृतिनिर्देशात्
नानुत्पत्तेर्न विधिजन्येतज्ज्ञानेनार्थवादजन्यस्य ज्ञानस्य बाधत्वत्तद्वर्गा विध्यर्थवादयोर्बलात् बलं किंतु विधायकत्वं

राम
५

पविधेकवाक्यत्वात्सक्त्यर्थवादो निषेधरूपविधेकवाक्यत्वात् निदार्थवाद इति विधेकवाक्यत्वानुसारेणार्थवाद
 स्वरूपावधारणालक्षणां तच्च विरोधकारणकत्वाभावात्तन्मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं अतो जर्जितयवाद्या वा नुक्रयादि
 त्यादेमुख्यस्याप्यर्थवादस्य प्रयसा निहोत्रं नुहोतीत्यादृक्पसंहारस्य विधेयनुरोधेन पयोहो मक्त्यर्थवादत्वाद्यवधा
 रणं युक्तं इह श्रौतार्थज्ञानाद्वाध्यबाधकत्वलक्षणां बलावलमालोच्यते तच्च विरोधहेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्षं
 न विध्यर्थवादपदस्य लोचनाद्विपरीतं भवतीत्याशयः। यदि नु विध्यर्थवादत्वं निबन्धनमेव बलावलं वाच्यमित्या
 ग्रहस्ततः पश्चात्तन्मर्थवादेषु तदस्त्वित्तिशयार्थमाह य इति। मुख्यत्ववद्विधुद्देशत्वस्याप्यंगुणविरोधन्यायाद
 लीयस्य हेतुतानविरुद्धेत्याशयः। पौरुषेणार्थवादेषु अंगत्वाद्दोषस्य कस्मान्न भवतीत्याशंक्या हयेत्विति विरोधा
 वस्थायां कृतस्य विध्यद्देशस्य सार्थपरत्वार्थवादान्न च यापत्तेः सार्थवादस्य च स्यमप्ररोचकत्वेन केवलस्यापर्यवसा

नभिधार्थमाभिधार्थेति
 नभिधार्थमाभिधार्थेति
 नभिधार्थमाभिधार्थेति
 नभिधार्थमाभिधार्थेति

[illegible]

मा. भ.
६

नादलब्धात्मिकस्य बाधकत्वात् नुपपत्तेर्मुख्यत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्याद्विधुद्देशागतत्वेष्टृगादिशब्दानांदौर्बल्यमित्या
शयः। आग्रावेष्टवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्येनयजेतेति श्रुतेमुख्यस्याग्रावैष्टवस्य विकल्पेनाग्नीषोम
येंद्रागविकारत्वात् पौर्णमास्यमावास्यातंत्रप्राप्तेष्टेनैव नैराकांक्षयात्प्रात्यात्यस्य सारस्वतस्योपांशुयाजविकारत्वहेतु
कपौर्णमासतंत्रतियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणो वक्ष्यते इहत्वेकवाक्यत्वप्रतीतेरुपक्रममात्रेण नैराकांक्षयाभावा
त्तततेन पौनरुक्त्यशंकनीयां यद्यद्वातामिच्छिंद्वा ददक्षिणेनयजेतयदिप्रतिहर्त्री सर्वश्च दक्षिणेनेति श्रुतेद्वयोः क्रमे
णावच्छेदे पूर्वनिमित्तकः प्रयोगः कार्यः परनिमित्तको वेति संदिश्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद्वाधकत्वं पूर्वपक्षयित्वा
पूर्वबाधं वितोत्तरात्मलाभानुपपत्तेर्वैकृतेत्यः पदार्थेभ्यः प्राक्प्राप्तप्राकृतपदार्थवत्पूर्वदौर्बल्यस्य घट्टे वक्ष्यमाण
त्वात् मुख्यस्यार्थवादजन्यस्य वेदज्ञानस्य प्रात्यात्यविधुद्देशजं नैव जातज्ञानेन बाध्यतायुक्तेत्याशंकतेन नुवेति। उत्प

यथाहंरात्रि क्षणेयुतं वापेनैव न क्षतिः ।

शरैकुशा बा ध्यतेने इश्वरः

राम
६

न्नस्योत्तरज्ञानस्यविरोधिपूर्वज्ञानबाधविनोत्पत्त्ययोगेनबाधकत्वादेकवाक्यस्यानां चपदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञा
 नोत्पादकतायामेकवाक्यत्वमेगापत्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात्पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिज्ञानस्यो
 त्तरेणापदेनावुत्पादितस्यबाधकत्वानुत्पत्तेर्नावपूर्वदोर्बल्यन्यायः संभवतीत्याशयेनपरिहरति। नैतदिति। श्लोकं द्या
 चष्टेये इति। पूर्वपदस्योत्तरपदानुश्लेषवृत्तित्वेणेकवाक्यत्वविद्यातात्पर्येणैकवाक्यस्येष्टपिपूर्वदोर्बल्यं कस्मान्नभवती
 त्याशंक्याह पूर्वप्रतीतंवेति। जातस्याच्चेत्यादिविधेयत्वाभावेनपूर्वप्रतीतादिविधेयविषयात्तत्रनधिकत्वात्पूर्वप्रती
 तवेदरूपाविधेयविषयत्वाभावेनचपूर्वप्रतीताननुगुणात्तादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपाद्यतयाबलीयस्यानाशंकि तुम
 पिशक्येत्याशयः। सामान्यमायमुक्ताप्रकृतयो जयति। तदिहेति। वेदानांविधेयविषयत्वस्यपूर्वप्रतीतेर्विधेयमात्रापेक्ष
 णात्तजातस्यान्यायोगेनाप्रतिपाद्यत्वात्तबाधकतेत्यर्थः। वेदानामर्थवादादिविधेयविषयत्वप्रतीतौविधुद्देशकीतिमन

न्या

नाभ
७

प

यकं स्यादित्याशंक्याहार्थवादस्य एवत्विति। वेदानां विधेयविषयत्वं विधेयतैव वेत्यर्थवादात्संदेहे विषयत्वनिर्णयस्य वि
भुद्देशकीर्तनाधीनत्वात्तु यद्यपि वेदोर्थवादाद्विधेयविषयतया भातितथापि निर्णयार्थं विभुद्देशकीर्तनीय इत्याश
यः। भाष्ये व्याख्यातं सत्रार्थमुपसंहरति तस्मादिति। प्रायदर्शनोक्तेर्भूयोदर्शने वाचित्वेन व्याप्त्युक्त्यर्थत्वमंगीकृत्य वेदो
व्याप्त्युक्तत्वेन हेतुलक्षणा व्याप्यत्वसून्यत्वात् ननु कगादीन्लक्षयितुं शक्तः स एव लक्षणादिभिर्न्याय्यत्वेन हेतुलक्षणाद्यु
क्तैः शक्यो लक्षयितुमित्यन्यथा स्रयं स्रव्यारथां सूचयितुमाह वेदश्चेति। वेदाद्यभिचारात्कगादीनां स्रगाद्यकिमात्रेण
गीतिरूवेदावयवप्रतीतिसिद्धेः। तत्र कगाद्यत्वे वेदोक्तिरनर्थिका तस्माद्व्यङ्ग्यलो वेद इत्येवमादिमध्यमपदलोपि स
मासत्वेनैव वेदाद्यकिर्याख्येयेत्यप्यनेन ग्रंथेन सूचितं अर्थवादादेव च वेदानां विधेयोच्चेत्यादि विषयत्वप्रतीतिसिद्धे
र्यवस्थापानार्थत्वेन वेदाद्यकीनामनुवादप्रायत्वादनुवाक्यवचनव्यक्तकृत्यर्थत्वेन व्याचष्टे तेनेति। तस्मादिति सूत्रार्थः ७

राम

५ वादानां चलनगणवृत्तिदर्शनाद्विध्यदेशस्थानानपि अगाधुक्तीनां लक्षणायावृत्तिरविरुद्धेति व्याख्यां तस्मिन् च यत्तुमाह यथा चेति यस्मादिति तावत्सकलः १

पसंहारभाष्येन चष्टेतस्मादिति ॥ लिङ्गाच्चाऽऽशिः प्रातरित्याष्टकृद्द्वयस्य लक्षणाद्यैव वेदे प्रयोगादलिङ्गत्वमाशङ्क्याह
लक्षणापि चेति । त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ क्रकृशं च संकीर्त्य वेदे रिति चतुर्थे पादे वङ्गवचनेनोपसंहरतीति कृत्वा वेदवचनं
मुक्रशं दर्शयतीत्येवं लिङ्गलोपपादनार्थं द्वावित्यादिभाष्यमप्युच्यते पादद्वयस्य वेदसंकीर्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यवापू
र्ववोदनाल्लोकवदित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसंभवायेभ्यसां स्यात्सधर्मत्वमित्यस्माद्विनाधिकरणात्तया समसंख्यविरोधवि
षयत्वमङ्गीकृत्याल्पस्य मुख्यत्वेऽपि भूयोनुसारित्वसूचनात्तच्चतुर्थपादानालोचनेऽपि मुक्रशद्वयस्य नुर्वेदसामवेदशब्दसाहच
र्यात्वेदविषयत्वज्ञानं भवति वङ्गवचनात्तया नुपपन्ना तु तदेव दृढीक्रियत इत्येवं व्याचष्टे त्रिष्वेव तावदिति । तथा बाधे ता
रस्यैव सुतरां प्रयुज्यत इति पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं क्रकृशो वेद प्रयोगमनुभाष्या पूर्वपरिहरति यस्मिन्निर्भरी पदशब्द
मसंबद्धपदव्याप्यापत्तेः स्वस्मान्न दुक्तव्यत्रयी विद्यारथा च तद्विदीति सूत्रं तावत्तत्त्वतीयसोशास्त्रे न प्रयोगेणार्थादिशब्द

भा.भ
८

नोलक्षणावत्रिसिद्धेः दुर्बललौकिकप्रयोगोपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयिष्ये इति। अत्र पूर्वप्रयोगमुपपादयतिकथमिति। पञ्चविंशब्राह्मणप्रथमप्रपाठको महत्मेवोचइत्यादियजुःपाठात्तद्वदोगाताजातत्रयज्ञत्वं चयीविद्यशब्दस्यवेदविषयत्वेपि क्रमादिशब्दानां किमध्यातमित्याशङ्क्याह। तदिति। सार्थमुपसंहरतिसमादिति॥
अतिक्रमेयथाश्रुतीतिवेत्त॥॥ पक्षद्वयेपि निर्गतेनोच्चेस्वोपांशुत्वयोर्नगादिशब्दरूपश्रुतिसंबन्धितयेवप्रयोज्यत्वाद्देदविहितपदार्थधर्मत्वपक्षेयजुर्वेदविहितत्वेनकृत्वाष्ट्येदाद्यतिक्रमेयजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्तावपिअग्रेदविहितत्वेनोच्चेस्वस्याप्यपरिहार्यत्वात्वेदार्थश्रुतिविहितत्वनिमित्तस्योपांशुउच्चेवप्रयोगस्यपार्थक्यात्प्राप्त्यापत्तेः तातधर्मतेवोचितेत्यपिचेतिभाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थत्वेनेतच्छ्रवणार्थमयेतिभाष्यव्याचक्षेअनुभाषणेति॥ नसर्वस्मिन्निवेशात्॥॥ अग्रेदविहितानांयजुषांयजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वेयजुर्वेदविहितानांचर्चक्रयेदपा

राम
८

ठमात्रेणोच्चैस्त्विति विधि विरोधाद्दोषः स्यात्सर्वस्मिंस्तु जातेय जुर्जाते च क्रयेदविहिते उच्चैस्त्विति वेशाद्य जुर्वेदस्य उच्चैस्त्विति
पांशुत्वे पांशुर्वेदविहितानां च क्रयेदस्य उच्चैस्त्विति वेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसंबन्धाप्राप्तेर्न दो
ष इत्येवं सूत्रव्याख्यायै नैष दोष इत्यादि भाष्ये व्याचष्टे न पाठमात्रेणोति। करोतेर्विध्यनभिधायित्वा कथं वेदविधेयतोक्तिरित्याशं
क्यवेदस्य कर्तृत्वात्तापनरूपकरणत्वाच्चिन्त्या तृतीयया विधायकत्वाभिधानात् करोतेर्विध्यभिधायकत्वापपादनाय प्रमाणे
नेत्युक्तं। एवमपि वेदद्वयविहिते गृहोत्रादौ विकल्पोपरिहार्य इत्याशं स्यादयदित्येति। भूयस्त्वेनोन्नयश्रुतात्पनेन न्यायेन
गृहोत्रस्य याजुर्वेदिकात्वाद्वातेः सर्वे वास्य बर्हिषां सर्वेः परीगृहीतं य एवं विद्वानगृहोत्रं जुहोतीत्याद्येदिकस्य विधेरुदय
कालत्वनङ्गागुणाविध्यर्थप्रकरणोद्गीर्णार्थत्वावसाया नोच्चैस्त्वोपांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारतो नुविकल्पो
पदोष इत्याशयः॥ वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाधेत॥ उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिषोमप्रकरणे वेदाधिकारत्वे प्रक

मा भ
ए

रागबाधपतेः ज्ञाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणां चेति भाष्यद्वारा तस्य सूत्रार्थं यदुक्तमिति साधेयानुभाष्यतत्परिहारार्थत्वेन
वेदसंयोगाद्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्नेति शेषमव्यतिरिक्तपि कता बुद्धेस्त्वादि निवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधि
तुं शक्य इति कृत्वा यत्प्रकरणां बाधते स न दोषः वाक्येन प्रकरणा बाधस्य युक्तत्वादित्येवं सूत्रद्वारा त्वर्थं वेदेति भाष्यं स्पष्ट
त्वाद्वारा त्वर्थं वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चेत्त्वादि धर्मो बाधेतेति द्वितीयां तद्विपरिणामनिवे
शोक्त्यं गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिकेन च सूत्रद्वारा त्वर्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वात्तत्परिहारार्थत्वेन
या निवेशः शब्दविपरिणामः ॥ धर्मोपदेशाच्च न हि द्वयोरासंबन्धः ॥ अगधर्मत्वेनोपदिष्टस्यैवैवैस्वस्य पुनः सामधर्मत्वे
नोपदेशाच्च न गीकारेण धर्मो बाधेतेति द्वितीयां तद्विपरिणामनिवेशोक्त्यं गीकारेण धर्म इत्यध्याहाराधिकेन च सूत्रद्वारा त्वर्थं वेदेति भाष्यं स्पष्ट
त्वाद्वारा त्वर्थं वेदसंयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चेत्त्वादि धर्मो बाधेतेति द्वितीयां तद्विपरिणामनिवे

तम
ए

मलोपदेशेनैवोच्चैस्त्वसामधर्मत्वसिद्धेः सामाच्चयोनव कथ्य इत्येवं पूर्वपक्ष निरासार्थमिव सूत्रशेषं व्यावृष्टेः जातेति
। प्रजापतिरुदयादिमं ज्ञानां सामाच्चयहितत्वात्तदर्थं सामाच्चयुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशंकते अत्र क्वेति जातध -
र्मपक्षे प्रकरणाच्च ग्रहसंभवेनाप्रकरणिकेषु प्रजापतिरुदयादिषु उच्चैस्त्वविध्ययोगात्तादर्थ्यनसंभवतीति परिहरति। निति।
तादर्थ्याभ्युपगमेऽप्यविषयत्वान्मदप्रयोजनत्वापत्तिरित्याहात्येति। वेदोधिक्रियत इत्यनुषंगेण सूत्रपूर्वां सूत्रयत्र
धिकारणार्थमुपसंहरति तस्मादपीति ॥ गुणामुपपत्तिरुक्तमेतदर्थत्वात् मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ॥ उच्चैस्त्वादेवेदधर्म
त्वेऽस्मिन्नेव संगोऽप्यतिवेदधर्मत्वं प्रयोगवेदधर्मत्वं वेत्यत्र चिंतेति परमतेन तावदधिकरणं दण्डिन् आधानसामो विधा
नस्य वेदांतरीयत्वाभावात्तुदाहरणत्वात्माशंक्य कृत्वा चित्तात् सूत्रन पूर्वसंदेहं पूर्वपक्षं वा हेदानीमिति। उत्पत्तिवेदधर्मः
कर्तव्यः प्रयोगवेदधर्मो वेतिसंदेहार्थं विदध्यपदेशानिबन्धनत्वात् उच्चैस्त्वादिधर्माणामपत्यात्म्यवत्त्वेऽस्मिन्नेव तत्पत्तिविधिरिष

मा.भ.
१०

यस्य वसाक्षाद्देदव्यपदेशोपपत्तेः प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वंगेषु प्रधानद्वारत्वेन साक्षाद्देदव्यपदेशहेतुत्वायोगात्तस्य
स्योगस्य च वेदे विधानं तस्य तद्देवधर्मः स्यादिति वदता यत्सामवेदिकैर्वीरवंतीयादिवाक्यैर्विधीयते सामवेदेनैतत्साक्षा
क्रियते यत्तु वेदेन तु प्रधानद्वारेणैवैवंपक्षभाष्य व्याख्यासुदिता अंगप्रधानयोर्निर्णयेदविहितत्वरूपेण कमेऽंगेषु
रूपनिबन्धनधर्मा नुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य धर्मस्य बाधनरूपोत्तिक्रमः कार्यः प्रधानद्वारधर्मा नुरोधेन बाधरूपनि
बन्धनस्येति संदेहे प्रधानसाक्ष्यपार्थत्वादांगधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन बाधरूपनिबन्धनधर्मस्येति क्रमस्य न
यत्वा त्प्रधानद्वारक प्रयोगवेदसंयोगः क्रियत इत्यनेन विवक्षित इत्येवं सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धांतमाह इतीति। गुणो
त्तरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः। भाष्येऽपि सूत्ररूपनिबन्धनो धर्मा गुणोक्त्याः प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या अपरो
क्तैर्विरोधिधर्मातिरायताम् वक्ष्यकं कथ्यते। तस्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे अवश्येति। तदर्थत्वादिति हेतुरव्याख्यायं कुतश्च

राम
१०

त्यादिप्राप्तं द्यावष्टे। तथाहीति। प्रधानद्वारप्राप्तेनैवधर्मोणां गम्यापि साद्रुणसिद्धेरस्युपेत्यवादमात्रेण यद्यपीत्युक्तं॥ आधा
नस्येत्यादिप्राप्तं सिद्धांतोपसंहारायत्वेन द्यावष्टेन समादिति। प्रयोगविधेरगप्रधानवाक्येकवाक्यत्वं लस्यो गप्रधानविशिष्ट
भावनाविषयत्वेन कल्पत्वाद्नाम्रातत्वेन वेदत्वा नुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपांश्चि तिशाम्नाथीयोगात्तयजुर्वेदे
नयद्वितियुज्यते तदुपांश्चि तिशाम्नाथीवगतेः सामवेदिकोत्पत्तिविधिविहितेष्टाधानसामसुउपांश्चुत्वा प्राप्तेर्नैवै स्वबाध
कतायुक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति न द्विति। प्रधानेन सहो गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये गानानुविधा
नत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशधिकरणसिद्धांतसूत्रे प्रकाराख्यविधानरूपेति कर्तव्य
तात्वेनांगानामितिकर्तव्यताकांक्षकरणारख्यप्रधानविषयेण दर्शपूर्णमासात्म्यस्यैवर्गकामोयजेतेत्यादिप्रयोगविधि
नोपदेशस्यवक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः करोतेष्टा नुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्य

मा.भ.
११

तेतदुपांश्चितिशिष्यार्थोपपत्तिरित्याशयेनपरिहरतिनेतदिति। प्रधानेनसहैकवेदविहितानामंगानांवाक्यैकवाक्यत्वापन्नवाक्य
समूहात्मकमहावाक्यार्थभूतानामंगप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वसंभवेपि वेदांतरविहितानामेक
वाक्यत्वायोगात्तत्तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशंका निरासार्थं विधेस्त्वेककृतित्वात्प्रयोज्यविधानात्तत्तत्प्रयुक्तभूताभि
संगोपादर्थेनयुगपत्प्राप्येयथाप्राप्तश्चशब्दार्थोनिवीतवन्नस्मात्सर्वप्रयोगेप्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकरणांतरसिद्धातसू
त्रंपततितथेति सांगप्रधानप्रयोगविधेरेकप्रधानप्रयोगविधिः कृतित्वेनानुपयोगेणाकादाचित्कत्वेनसर्वांगानांवि
धानावगतेनित्यवस्तुतानांचतथाभूतानां कृत्यादिप्रमाणेनयत्तद्वासांनिधानाविशेषाः । अनिकर्षविप्रकर्षादिदरे
णप्रधानावगतावगतेरतिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वेनचप्रधानोपकाररूपेणार्थेनसर्वेषामपेक्षितत्वात्तयुगपत्प्राप्येयथाप्राप्ते
चस्रशब्दार्थविकल्पायोगात्निवीताकृतिजः प्रवरंतीतिमर्त्यत्वंजांनिवीतवैद्यथाप्राप्तस्यांगसमूहस्यसर्वस्यप्रधानप्रयो

राम
११

गवि धायिशद्विषयत्वावगतेः सर्वांगप्रयोगेफलसिद्धिः स्यादितिसमसांगप्रयोगोपपादनायेक
वाक्यत्वाभावेपि त्र्यंगप्रधानानामन्योन्यापेक्षावशात्सर्वांगानुगृहीतेनप्रधानेनफलंसावयेदित्येवंवाक्येकवाक्यत्वकल्पनया
संनिरुद्धविप्रकृष्टतांसर्वेषांसांगानांप्रधानप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्तवेदांतरीयाणामन्योन्यानांप्रधानप्रयो
गविधिप्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशयः॥ अतःप्राधन्यप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वेनांगानांवेदांतरीयज्ञानामपिप्रधानप्रयोगवेदप्रयो
ज्यत्वात्सांगस्याप्रधानस्ययानुर्वेदिकत्वेनाधानसांप्रामुखांशुत्वापपत्तिरित्युपसंहरतितस्मादिति। अथमेवतस्याधानवशात्
मपियानुर्वेदप्रयोज्यत्वादुपांशुत्वप्राप्तेःप्रधानद्वारत्यायोगाद्वलीयज्ञानयुक्तेत्याशंकतेएवंतर्हीति। प्रधानोपकारित्वेनांग
धर्मस्याप्युपांशुत्वस्यप्रधानधर्मत्वात्पुणमेतद्वैस्वस्यापिप्रधानधर्मत्वापत्तेरपरिहार्यात्तुल्यबलतेत्याहअथेति। साक्षादे
गवि धायुत्पत्तिविधालोचनेसांसांगानुर्वेदिकत्वाभावादुपांशुत्वाप्राप्तेःप्रधानस्यैवतुसांगस्ययानुर्वेदसंबंधात्सांप्रामुखांशु

मा.भ.
१२

त्वप्राप्तेः दुर्निराकरा प्रधानद्वारेति परिहरति उच्यत इति। श्लोकं व्याचष्टे यदि हीति। आधानसामोत्पत्तेर्वस्तुतो याजुर्वेदिक
त्वेऽपि सामं वैदिकत्वं कृत्वा वितारे सादित्यशयः। सांगं कुर्यादित्युपबंधस्य याजुर्वेदिकत्वेन सांगस्योपांशुत्वावधारणाच्च
रूपेण सांगस्योपांशुत्वसंस्पृशीभावे सांगस्योपांशुत्वायोगाच्च रूपेण संस्पृशीपत्रिरित्याशंकते मन्त्रिति सांगविधौ विशेषे
षतोत्वेनांगविधानाद्विशेषणविधेः अविशिष्टविधिकल्पत्वेनानासां नो द्वेदिकत्वावप्यपत्तेराधानसामायाजुर्वेदिकत्वा
भावेनोपांशुत्वाप्राप्तेरुपांशुत्वरूपधर्मः प्रधानद्वारेवांगानि प्राप्नुवंत गंधर्म इत्येवं कथ्यते न त्वंगस्यैव रूपेणोपांशुत्वाप्रा
प्तिकायाजुर्वेदसाक्षाच्चोदनास्तीति परिहरति नेति। अतो नोपांशुत्वाच्चैस्त्रयोस्तुल्यबलतेत्याहततश्चेति। बलीयस्त्वेषुपांशुत्व
स्य विरोधात्तावेवाधकत्वायोगाद्विरोधोक्तिक्रमोक्तोक्तः प्रधानद्वाराप्यंगप्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात् प्रधानवेगुणानापत्तेरं
गवेगुणद्वारस्य बुधधानवेगुणस्यैवैव बाधेऽपि तुल्यत्वेन नोपांशुत्वस्य बाधकत्वं संभवतीत्याशंक्य प्रधानेन हीत्युक्तं। उपांशु

राम
१२

त्वस्यसांगप्रधानधर्मत्वादंगेषु पांशुत्वबाधे साक्षात्सांगप्रधानवैगुण्यापत्तेरुच्चैस्त्वस्यत्वांगधर्मत्वात्तद्धायेन साक्षात्प्रधानवै
गुण्यातापत्तेर्वैषम्यमित्याशयः। उच्चैस्त्रोपांशुत्वयोर्वेदविशेषविधेयत्वोपलक्षितकर्मांगत्वेन विधानादुत्पत्तिर्वेदविधेयत्वस्य
वांगेष्वनत्यहारत्वात्साक्षात्प्राप्तेः प्रयोगवेदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्धिपरीतं बलाबलमिति प्रात्यात्मिकत्वाच्च पदेशश्च
मार्त्तामिति वार्तिकोक्तैर्पूर्वपक्षशयं दृष्टाया तु संभवेन विधि। वैषम्येऽपि नोच्चैस्त्वस्य बाध्यतेत्यपिशब्दार्थः। प्रधानवैगुण्या
पादकत्वेन साक्षात्प्राप्तेर्बलीयस्त्वे हेतुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वात्तत्र वाच्यं तत्रैव प्राधिकरणात्प्रायादौर्बल्यमेवापादय
तीत्याशयेन दृष्टयतिसत्यमिति प्रधानवेदश्च बलीयस्त्वाभ्युपगमेऽतिप्रापत्तिशंकतेन नुचेति। वचनेन न्यायबद्धादनिष्ठा
पत्तिपरिहरतिसत्यमिति। वाचनिकसुरांतरलाभमेव प्रश्नपूर्वमुपपादयितुमारभते कथमिति। सामिधेय्यनुवचनादी
नां क्रमेदेवाधानमंत्रादीनां च जुर्वेदे विधानात् पूर्वपक्षन्यायेन नानावेदश्च प्राप्तेः सिद्धांतन्यायेन बाधितायां विशेषवि

मा न
१३

स्येणामंदादिवचनेन प्रधाने सुसामान्यवचनप्राप्तेषां सुत्वबाधपूर्वमंगेषु तद्वाध इत्यर्थः स प्रधानानामिष्टारथानां प
सुबं धारणानां च दर्शयित्वा सामविहृतीनां ससंकाशां सविहृतीनां दार्शणिकमिह सिद्धं मंदादिष्वरत्रयं वेदकात्प्राप्तं वा
धित्वा प्रत्यक्षयानुवैदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोपदेशवशेन प्रधानविधायियनुवैदिकमिहोपां सुत्वस्वरप्रसक्तौ
सामवेदविहिते शेषेणानुज्ञातभिः कार्याणीति वेदोपदेशात् पूर्ववदेदात्पत्रेयथोपदेशस्युरितिसप्रमपादांताधिकरण
सूत्रेण पूर्वपक्षयित्वा तद्ग्रहणादाच्च धर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यादियक्तः शेष इत्यनेन पूर्वसूत्रस्य पूर्ववक्तृत्वं निर्दिष्टं प्रकृत
त्सुपस्थापितं प्राकृतधर्मपरामर्शिनंतं सूत्रं वेदकप्राप्तान्यंगान्यधिकृत्यैकतप्रयोगवचनप्रवृत्तेः आधिकारशाब्दे वेद
कवाचिनमभिप्रेत्य प्रयोगवचनेन प्राकृतधर्मग्रहणात्प्राकृतानां च धर्माणां वेदकसामर्थ्येनानान्वितिकर्तृकारणमेव
प्राप्तेः अकार्यवेदकप्राप्तनान्वितिकर्तृकधर्मयुक्तः शेषादिः स्यात्तयसूत्रादिः सामान्यसमाख्या निमित्तत्वात् अत्यक्तः

राम
१३

सप्तमं ब्रह्म
इति वदन्ति
॥ १ ॥

कत्रसि शेषे प्राकृतधर्मयतिरिक्ते कंठके वितो दनादावपूर्वशेषे नांगे भविष्यतीति सिद्धांतयिष्यमाणत्वात् तत्ते नैव न्यायेनात्र
पि बोद्धव्यं कवलीयस्वातकाम्येष्टि यतिरिक्ता नां दर्शपूर्णमासविकृतीनां सांगानां चोदकप्राप्तं मंडादिस्वरत्रयं कामोष्ठीनां तु
यसाथर्वणां वै काम्या इष्टयस्मा उपानु कर्तव्या इति काम्यशब्दवाद्ये प्रधाने विशेषवचने नोपांशुत्वविधानादंगमात्रे स्वरत्रयं
युक्तमित्याहातयेति ज्योतिष्टोमांगभूतानां तु दर्शपूर्णमासविकृतीनां दर्शपौर्णमासिकमंडादिस्वरत्रये बोद्धव्यत्वात् प्रा
प्ते प्रयोगवचनेन बाध्यमाने तद्ग्रहणद्वेति वक्ष्यमाणेन चोदकवलीयस्वेनोज्जीविते ज्योतिष्टोमास्यया तु वेदिकत्वेनो
पांशुधर्मकत्वात्प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यादित्यष्टमाधिकरणपूर्वपक्षवक्ष्यमाणस्य कृत्वा प्रकाशत्वाददर्शपौर्णमा
सिकानां धर्माणामग्रहास्य कृत्स्नविधानाच्च पूर्वत्वसिद्धिर्नास्तीति सिद्धांतेति राकरिष्यमाणत्वेनाभावाद्दर्शपौर्णमासिकमंडादिस्वर
त्रयाशंका नुपपन्नेः तदंगभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रकृतसिद्धांतन्यायेन ज्योतिष्टोमांगतोपांशुत्वप्राप्तिबाधि

मा भ
१४

त्वादीकृणीयाद्यद्देशेनविशेषवचनविहितेषुपुष्परेषुतेनेवव्यायेनसांगानांप्राप्तेषुमंडप्रातःसवनेचरंतीत्यादिविशेषवचनेस्त
वनविभागेविहितानामंडादिमुरकाराणामुच्चारणानांज्योतिष्टोमधर्मत्वावधारणात्सवनबहिर्भूतानांसर्वेषांज्योतिष्टोमांगा
नामपिगुणामुख्ययतिकमन्यायेनप्रतिष्ठासांगप्रयोगत्रेधाविभज्यप्राकृतैर्मंडादिभिराज्यभागानां तत्वाद्यनादरात्सर्वथाया
म्याभावेपित्रेधाविभक्तयज्ञभाराधर्मवेततुल्यानामंडाद्युच्चारणानांप्राप्तौयत्किंचिदितिवाक्याच्चसर्वेषांदैक्तात्यावापुषां
श्रुत्वप्राप्तौप्रधानमात्रवाचिनाशब्देनोद्दिश्ययावत्प्राक्कास्यीततावत्यानुब्रूयादित्यादिपुष्परविशेषविधानात्प्रधान
मात्रेष्वरविशेषास्मदंगेषुषुतेतिश्रुत्ववस्यदिकेतुमंडयाज्यभागानां तमित्यादिविभागेनप्राप्तस्यप्राकृतस्यमुरस्यगुणामु
ख्ययतिकमन्यायेनज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसंगाद्धारितस्यसवनविभागविहितेतमंडादिमुरेणगुणामुख्ययतिक
मन्यायादेवदेकप्राप्तेनोभयानुग्रहायाज्यभागानां तदिविभागेनसांगदैकप्रयोगत्रेधाविभज्यप्रयोज्यतयावगतेनप्रति

सुसु
३४

प्रसवः प्राकृतं स्पष्टं चरस्यंगं भूते देहे स्वरूपं प्राप्तेन सवनविनागच्छरेण बाधात्सवनविनागच्छरेण तुल्यदैकविभा
 गाश्रयणानां अदिष्टरकस्योच्चारणस्य संपादनं कार्यमनुबन्धादिष्वपि सवनविभागश्चरहाश्रयणानां मंडाद्युच्चारणविशेषादेहे
 राद्याख्याता इत्याह एवमिति। तथा ज्योतिष्टोमस्येति त्रुपाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यं। ततो ज्योतिष्टोमस्येति पाठश्च सुगमः
 यत्किंचिदित्येते नैवोपसत्त्वपुपांशुत्वप्राप्तेरुपांशूपसत्त्वस्यांत्यं नयं प्रसंगात्परिहारायोपसद्विषयत्वेनोपांशुत्वो
 पसंहारार्थत्वावगते ही क्लीयाद्यंगेष्वपुपांशुता नद्युक्तेत्याशंक्योपसंहारेयत्किंचिदिति वीक्षार्थप्रतीतिविरोधापत्तेर्ही
 क्लीयाश्चरप्रशंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं संभवतीति सूचनायोपांशूपसत्त्वित्युक्तं वीक्षार्थं यत्किंचि
 द्देहेन सर्वथापि त्वोक्त्योपसंहारानर्थत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि सांगं प्रयोगं वेधाविनज्यमंडाद्युच्चारणानां देहकन्यायेनो
 चितत्वात्तदतिक्रमेणानुबन्धादिषु देहकन्यायातिदेशेन युक्त इत्याशंक्याह सुत्याकालेति। मंडं प्रातः सवने चरंतीत्यादिवा

मा.भ.
१५

कच्छानां सवनो क्रीनां सोमया गावयव वाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वा नावाद्यथादी कृणीयाद्यद्देशेन विहिताः श्रुता मंदंगेषु
नमवंति यथावादी कृणीयादिषु सुत्या कालवहिर्भूतेषु ज्योतिष्टोमांगेषु सवनसंबंधेन विहिताः श्रुता नमवंति तथा सुत्या का
लेषु पिसवनीयादिषु ज्योतिष्टोमांगेषु सवनसंबंधेन विहिताः श्रुता नमवंतीत्याशंकते तनु सवनशब्दानामिति। संप्रत्या सवना
नामाधारत्वा प्रतीतेः कर्ममध्येऽनुष्ठानादेव कर्मणा माधारत्वप्रसिद्धेः कर्मकाले वा नुष्ठानं विना नुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा सि
द्धेः सवनकाले यत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मंडादिविध्यवगमात् सवनीयादिष्वपि यथा सवनमेव श्रुतं नवंतीति परिहरति नेति
एतदेव व्यतिरेकतो वयं तत्र यथाक्रमेण कद्वयेन विदुषोति यदीति। यत्प्रातः सवनस्यांगं चरंति तन्मंडमित्यंगव्यतिरेक
जनितष्वप्याश्रयणात् सवनांगमंत्रप्रतीतिरिति मता॥ सवनानामाधारत्वमात्रविद्वत्तायां सोत्रश्रुत्या न्यानुवाक्यादिस्था
णां सवनांगमंत्राणां सवनाख्यसोमया गावयवभूतानां तस्मिन्मुदायावयवत्वेन सवनेभ्योऽप्यंतमेदाभावादाद्येयत्वा नुपपत्ते

सं. ५८

राम
१५

वर्षप्रयोक्तः सवनेचरंतीत्यादिवच्चसवनं प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वाच्चयथासवनं मंडादिस्वरः स्यादित्याशंकते केचिदिह
ति। अतिरेकतो वयतश्चयथाक्रमं श्लोकद्वयेन श्लोकं व्याचष्टे। आधार इति। षष्ठी प्रयोजनस्य मंडादिस्वरलाभस्य षष्ठात्तावे
पिसवनाधारत्वा विशेषेण श्लोकादिष्वप्यवगतत्वेन संभवात् श्लोकादौ मंडादिस्वरगतावापत्तिरूपो दोषो नास्तीति परिहरति।
इतीति। इत्युक्ते परिहारो निधीयत इत्यध्याहारेण योत्यां अतो तमेदमावेपि व्याधेयत्वं दृष्टं तेनोपपादयन्नश्लोकं व्याचष्टे य
थाहीति। अंगानां विषयादयोक्तिः। याज्यानुवाक्यादिसंनिपत्योपकारि मंत्रव्यतिरिक्तस्य त्वाराडुपकारिणाः श्लोकादेः कृ
त्तस्य मंत्रजातस्यतिः फलसवनां गत्वा योगेन ज्योतिष्टोमां गत्वा वसायाः सवनीयाद्यं मातरवत्तनो वाद्यपि प्रत्याधारत्वमात्रं
सवनां नानुप्रधानतेति सवनीयादितुल्यतावक्तुं शक्येत्याह यदि चेति। सुत्योक्त्या ज्योतिष्टोमो विवक्षितः। सवनांतर्ग
ते सवनीयादौ श्लोकादौ च यथा सवनस्वरमुपपादितमपूर्वश्लोकादौ स्वरान्तरप्राप्तिकमोक्तिपूर्वमुपसंहरति नानेति। सवनी

मा. भ. यादिव्याहृतिशंका निगसाय समसोक्तिः। सुत्याकालीनान्यंगानीति मध्यमपदलोपी समासः। सर्वेष्वेकाहीनसवे पुज्योति
 १६ श्लोभिकस्वरनायमतिदिशति एतेनेति। सर्वत्र वाचनिकस्वरनामन्युत्पादनेना निष्ठापनौपरिहृताया मुचैर्कवेत्यादिविहित
 स्थानानावेदस्वरस्य निविषयवशं कते कपुनरिति। कोविषय इत्यर्थः। श्येनादावौजात्रादिसमाख्या प्राप्स्य कर्तुः प्राकृतो ग
 त्यतिरिक्ता पूर्वो गविषयत्ववत्तनानावेदस्वरस्या पूर्वसंगविषयो भविष्यतीति परिहरति उच्यते इति। एतदेव विष्णोर्गोतीय
 दिति। येषां प्राकृतानां संगानां प्राकृतस्वरसद्वत्यां विकृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात् प्रयोगवचनच विनांगे प्रधानध
 र्माप्राप्तेरपूर्वो गस्वरवेदस्वरोपपत्ति सूचनार्थं प्राकृतेत्युक्तं। प्रयोगवचनस्या बाधाम्युपगमैपि वेदांतरीयप्रधान प्रयोगवि
 धेर्वेदांतरीयांगैकवाक्यत्वायोगा द्वेदांतरीये अंगिप्रवृत्त्युपपत्तेः वेदांतरीये गे प्रधानवेदस्वरप्राप्ति सूचनार्थं वेदांत
 रीयवतोक्ता। सविषय इति पूर्णायं प्राकृतेष्वंगेषु चोदकप्राप्तेन स्वरेण प्रयोगवचनप्राप्ते स्वरबाधेऽप्य पूर्वो गे चोदकाप्र

राम
 १६

हृत्तेः प्रयोगान्नचन प्राप्तस्य बाधायोगात्वेदांतरीयेऽङ्गावाक्येः प्रत्यहैकवाक्यत्वाभावेऽप्यङ्गाङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैक
वाक्यत्ववशादेदांतरीयेऽप्यङ्गेवेदांतरीयप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तेः गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन वेदांतरीयेऽप्यङ्गे प्रधान
द्वारस्य स्यराख्यस्य धर्मस्य नावान्नसविषय इत्येवमेतमपि पक्षं दृष्टव्यमिति न त्विति समातवेदस्य तद्व्यङ्ग्यं प्रधानस्य राविरोधि स्य रवेना
बाध्यस्य कीयस्य रत्वा नानास्य रविधिविषयोऽस्त्विति पक्षांतरं शक्यते एवंच हीति कंठकवितोदनादेः प्रधानवेदविहितस्याव्यक्तः
शेष इत्यनेन विषयत्वकल्पनादत्रापि समातवेदविहितस्यैव विषयता युक्ते इति सूचनार्थं शेषेऽपि तु कंठस्य गेता नावेदस्य रस्य
प्रधानस्य राविरोधित्वं वदता प्रधाने वशं नानावेदस्य रविधिरभ्युपगंतव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात् प्रधानद्वारे वा
पूर्वे गेते देदस्य रस्य प्रधानस्य रविरोधित्वं वदता प्रधाने वशं नानावेदस्य रविधिरभ्युपगंतव्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रम
न्यायात् प्रधानद्वारे वा पूर्वमेव वेदस्य रत्वा नोपपत्तेरङ्गाविषयस्य रविधेर्नैः फलप्रसंगान्नसोऽपि विषयो न नवतीत्येवमेतमपि प

मा.भ.
१७

कंदूषयति। सोपीति। प्रधानमेव तर्हि यथा प्रकृति प्राप्ता शेषांगकं समानवेदस्त्वा पूर्वांगान्तरकं विषयो स्थिति एकांतरं शंकेते
तदेव तर्हि ति। दा श्रियोर्गामासिकेन मंदया ज्यभागांतमित्यादिना ज्येतिष्टौमिकेन वामं दं प्रातः सवन इत्यादिना चरेणातस्य
प्रधानस्यावरुद्धत्वा सोपि विषयो न भवतीत्येवमेतमपि य कंदूषयति नेति। प्रधानस्यात्मीयवेदस्वरभावे प्राकृतस्य स्वर
स्य प्राकृतांगमात्रावपि त्रैना पूर्वांगान्न्यानुपपत्तेः प्रधानद्वारांगोच्चरत्वा नायोगात् अंगमेव तर्हि विषयो न विष्यतीत्यपूर्वांग
विषयवाद्येव पुनः प्रत्यवतिष्ठते न तर्हि ति। प्रधानद्वारा पूर्वांगस्य नानावेदस्वर प्राप्तिना वेपियः प्रधानस्य प्रकृतस्य प्राकृतस्य
राश्या धर्मः तस्यैव देशादिवत्प्रयोगांगत्वेन प्रकृतिवद्विकृतावपि प्रयोगवचनाश्रयत्वावगतेरपूर्वपंगो नावात्रांगानानावे
दस्वरविधिविषय इत्येवं परिहरति नैवमपीति। प्राकृतस्य स्वरस्य यत्तत्ता धर्मतया देशवद्विषयो युत्वमिति न वमाधिक
रागान्नायेतस्मितत्वाद्यज्ञानाप्रतितस्या पूर्वस्यां गस्य प्राकृतस्वरस्य धर्मलाभोपपत्तेर्ना पूर्वमंगानानावेदस्वरविधिविषय १७

स्मययोगतत्त्वतरत्वादर्शनादस्य तत्त्वज्ञादत्तमेव २

यइत्याहापि वेति न बुझरावा एष यत्तस्य तस्माद्य किंचित्प्राचीनमग्रीषोमीया त्रेतोपांशुवरंतीत्युदाहृत्य उपांशुतामीषोमी
य प्राज्ञाविपदा र्थधर्मोयत्तभागधर्मो वेति संदिग्धेयत्त शङ्क्यागेन विध्युद्देशस्थ प्राचीनशङ्का न्वयप्रतीतेर्यत्तभागधर्मत्वं
पूर्वपक्षयित्वा तस्मादित्यादिपदव्यवधानेन यत्तस्य प्राचीनमित्यव्यायोगात् प्राचीनस्य बोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्य
ज्ञभागस्यैवेकत्वात् यत्किंचिदिति ब्रह्मविषयव्याप्ता र्थप्रतीत्ययोगात् त्रेयस्य त्सरेत्यव्यपेक्षत्वात् नार्थवत्त्वोपपत्तेः
पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन् अधिकरणो सिद्धांतविधायकत्वात् कथं तेन न्यायेन मंडादिस्वरस्य यत्तभागधर्मता सिद्धिर्तेत्याशंका नि
रासार्थं त्रेधेत्युक्ता यत्किंचित्प्राचीनमित्यत्र यत्त शङ्कान्वयाद्यज्ञभागधर्मत्वेनिराकरिष्यमाणोपि प्रातः सवनादिशब्दानां
यत्तभागवाचित्वादा ज्यभागांतादिशब्दानामप्येकवचनांतत्वेनां जसायत्तभागवाचित्वाद्यगतेः नवमाधिकरणा पूर्वपक्षन्या
येन मंडादेर्यत्तभागधर्मता वसीयत इत्याशयः। अथावटस्तरणा बर्हिषः प्राकृतलवनादिधर्मात्तद्वयवत्त्वप्रवर्त्तमानस्य प्राकृत

मा.भ.
२८

तच्चरानवयशंका निरासाया पूर्वस्याप्यंगस्य प्राकृतयत्नमागाख्यकार्यं रिभकत्वेनाप्राकृतकार्यवर्हिक्तत्वं निरसं नाना
वेदस्वरस्य निविषयत्वशंका मुपसंहरति तस्मादपीति। ज्योतिष्टोमे च नानावेदस्वर निवेशे सति वाक्यवलीयस्या दन्त्यत्र निवे
शे पिना त्वंतं ज्योतिष्टोमप्रकरणात्मानानर्थक्यापत्तिर्योतिष्टोमनिवेशाभावात् त्वं ता नर्थक्यं स्यादित्याह प्रकरणेति। शं
काद्वयस्यापि परिहारं प्रतिज्ञानी ते अत्रेति। सर्वेषां दर्विहोमानाम पूर्वत्वेन प्राकृतधर्माग्राहित्वात् प्रायशश्च ग्रामुर्वेदिक
त्वादंगभूतेषु प्रधानद्वारस्वरप्राप्तावपि सत्तत्रेषु दर्विहोमेषु प्राञ्चयन्नुषेति विधानमर्थवदित्याह उपांश्चिति। एवं निविषय
त्वशंका परिहारेपि ज्योतिष्टोमे निवेशाभावात् प्रकरणात्मानानर्थक्या शंकापरिहृता स्यादित्याह शंकरकृष्णमवेदस्वरवि
धानयोर्नैमित्रिके ज्योतिष्टोमांगो काम्ये चानंगेपि ज्योतिष्टोमांगे। अतत्वादंतः कनुप्रयोज्ये सार्थकत्वात् ज्योतिष्टोमप्रक
रणात्मानार्थत्वेनोपपत्तेस्तत्साहचर्यादिस्यापि प्रकरणात्मानमर्थवद्भविष्यतीति सूचनार्थमावच्छेदः। इतरयोरेपि स्वरयोः का

राम
१८

पहले दुनिम ली जाई, रिकार्ड जे ५

मा.भ.
२५

कालोतिष्टोमांतात्वात्तवेनचाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्यरेणविषयतयाग्रहणभावाद्वाधकाभावेनस्वरूपतः प्रा
प्तोयथावेदमेवसुरायुक्तइतिकृत्वानानावेदसुरोपदेशादुच्चैस्वसिद्धेःनानावेदसुरोपदेशस्यनिर्विषयत्वंप्रकरणात्तन्मा
नर्थक्यंवातासीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाहतथेति।सवनविभागविहितमंडादिस्वरूपसदुच्चैस्वसिद्धेःनानावेदस
वेपुर्वेशस्यनिर्विषयत्वंप्रकस्मिन्मूलकृणांशसवनोक्तिः।सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपांशुत्वप्राप्तत्वावेसव
नविहितेनवसुरेणविषयतयाग्रहणभावात्तन्मंडादिस्वरूपमावेपारिशेषादुच्चैस्वसिद्धेःवेदसुरविधानार्थक्यमाशङ्क्याहा
त्प्राहतीति।परिसामसुप्रयोगसमवायिसुरभावेदोक्तृणीयादिपरिसामस्यपिदीक्षणीयाद्यंगप्रयोगसमवायुपांशु
त्वंनस्यादित्याशङ्क्याहवीक्षणीयादीति।दीक्षणीयादिपरिसामांदीक्षणीयादिप्रयोगानंतर्गतित्वेयग्नीषोमीयप्राची
नत्वाविशेषादुपांशुतेत्याशयः।प्रवर्गसामामपितद्व्यग्नीषोमीयप्राचीनत्वात्प्रवर्गप्रयोगवहिर्भावाच्चप्रवर्गसुरोच्चै
स्वाप्राप्तेपांशुत्वंस्यादित्याशङ्क्याहप्रवर्गपिति।करणाविभक्त्यासांगम्योच्चैस्वविधानात्प्रवर्गप्रयोगवहितविषयपशु

२५

राम

१५

प्रयोगवहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य प्रपञ्चेदनस्य प्रपञ्चगत्वाविरोधवत् प्रवर्पसां प्रवर्पगत्वाविरोधादुच्चैस्त्वमित्याशयः
। प्रासंगिकं परिसमाप्य सांगप्रधानसंयोगादुपायुत्वं तु गम्यत इत्येतेन प्रकृतमेवं तर्हि अयमेवांगानां याजुर्वेदिकत्वादु
पायुत्वं गुणैः प्रधानधर्मविरोधद्वारमिति शंका निरासमुपसंहरति आधानेति । शंका निरासोपसंहारत्वसूचनायै स्त
शब्दः । परमतेन वर्णितमधिकरणं आधानसांशयं जुर्वेदविहितत्वेन वेदांतरीयत्वाभावाद्दुदाहरणत्वायोगेन तावद्दूष
यति य इति । सामवेदेनैतत्क्रियते यद्वारवंतीयादिभिरिति भाष्ये वारवंतीयादिसामरूपं यद्वा न पठ्यते तत्सामवेद इति
करोतेः पाठ्यत्वाद्धारवंतीयादिभिरिति तृतीयायां श्रद्धंभूतलक्षणार्थत्वात्वरूपपाठमात्रं सामवेदिकमपेक्ष्योपवारासाम
वेदेन क्रियत इत्युपन्यासो न तु लिङ्गदिद्यापारात्मिकायां विधानक्रियायां कारकहेतुसामवेदमभिप्रेत्येति अमतेनोदाहरणं
समर्थयितुमाह तत्रेति । पाठस्य शब्दातिशयं कत्वेनोत्पादकत्रोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाविकरोत्पत्त्यसंभवसूचनायात्प
त्युक्त्यास्मिन् व्याख्याने पाठो विवक्षितः । एतं पूर्वपक्षभाष्यव्याख्ययोदाहरणसमर्थने सति पाठवेदधर्मोवलीयानुविधिवेदध

मा-भ
२०

मोवेतिविंतापत्तेः यतोच्चरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विरोधेविंताभावासौत्रौगुणमुख्यशब्देनोपपद्येयातामिति कृत्वाक
स्याविज्ञानमवेदशाखायामप्याधानसाम्नांविधिकल्पनेनोदाहरणं समर्थनीयमिति परमतेनाह तच्चिति । उत्पत्त्युक्त्या अशब्दा
मिथ्यं जकत्वेन पाठस्योत्पादकत्वापत्तारातपाठो वितर्कितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टोऽसाधारणो नियोग इति व्युत्पत्त्या सर्व
गप्रधानसाधारणप्रयोगविधिव्यावृत्त्यर्थमुत्पत्तिविधिः प्रात्याक्षिकाने कपटार्थविषयत्वेनासाधारणत्वादिवर्तितः । सा
मवेदशाखायामाधानविधौ सत्यध्येतृभेदाभावाद्यनुर्वेदे पुनः कृत्या नर्थक्यपत्तेः । शाखांतरीयविधिवद्वेदांतरीयाणां
मप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाभ्युपगमे विकल्पेन पूर्वपक्षकरणापत्तेरनुदाहृतसामवेदिकविधिकल्प
नायोगाच्चैत्समर्थनानुपपत्तेरुत्पत्तिविनियोगबलावलस्यैव वितर्कनीयत्वादपठितातां मंत्राणामज्ञातस्वरूपत्वादिनि
योगाशङ्केः पाठस्य विनियोगप्रत्युपकारित्वात् पाठारब्धामुत्पत्तिगुणाशब्देन मुख्यशब्देन वपाठं प्रत्युपकार्यत्वं लक्षणा
त्प्राधान्यात्प्राथम्याच्चात्यन्तविधिविवर्कित्वाधिकरणं वक्ष्यमाणप्रकारेणारंभणीयमिति परमतनिरासपूर्वमतेन

राम
२०

धिकरणवर्तनं प्रतिजानीते तदा त्विति। कीदृशं न्यत इत्यपेक्षायां विषयसंदेहपूर्वपक्षसिद्धांतानुसारेण कौत्सं हेतुपेक्षा
हयत्विति भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन विधिवेदस्वरं विधिवेदस्वरानुरोधेन वा पाठवेदस्वरसिति जिज्ञासायां पाठवेदस्वर
बाधयितुं युक्तौ विधिवेदस्वरश्चानुग्रहीतुं युक्त इत्येतावद्भूतौ त्रया पाठवेदस्वरौ मुख्यौ त्रया च विधिवेदस्वरौ विवक्षित इत्येवं
रथाग्रशेषविधानार्थत्वात्पाठस्य विधीयमानस्यैव च मंत्रस्य स्वरपेक्षत्वाद् विधानकालावगतस्यैव स्वरस्य ग्रहकसामवेदा
न्यां विधीयते तदुच्चैः प्रयोगं यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपी श्रित्येवं वेदना र्थत्वावगतेः यद्वक्सामवेदयोः पठ्यते तदुच्चैः यद्य
जुर्वेदे पठ्यते तदुपी श्रित्येवं विधानाभावात्पाठकरणेन विधिविषयारथ्यगुणयुक्तः संपद्यतामित्येतदर्थमुद्योता पाठप्रवर्तते त
त्र चेत्स्वरवेदनायां ज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधिवेदस्वरहानिर्भवति ततश्चादिता करणात्फलमेव नोप्तेन वति विधिवेदस्व
रानुष्ठानानुपाठवेदस्वरहानौ तस्या बोधितत्वाद्ब्रह्मार्थहानिः गुणश्च सामानं पाठात्मकं प्रधानमाधानं आधानागत्येन विधी
यमानं तस्यैव यजुर्वेदिकत्वादुपी युता गुणः स सामवेदाख्यपाठवेदधर्ममुच्चैस्त्वं बाधतेत्येवं व्याख्येयं। ताभ्यानुसाराद्यतिक्रमश

मा. ५
२१

चूंदाधवाचिनं संदे होत्थयत्वा द्वाविरोधवाचिनमभिप्रेत्य नियममात्रेण च पूर्वपक्षं कृत्वा स्रयं च विचारवाचीयतिक्रमशब्दे
नियमविकल्पाभ्यां च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरणं वर्णयति अथ वेति सामान्यतो वेदांतरीयां गमात्रविषयत्वादस्य
धिकरणस्य कृत्वा चिंतया ध्यानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमतेन अधिकरणार्थं स्वरूपतो दूषयितुं स्मारयति अथ
वैवमिति। स्वरूपतो गविधायिनावेदेनांगस्य अरविधाबुपल कृता बलवत्प्रधानद्वारांगविधायिनावेति चिंतायां गुणोच्चरु
पतो धर्म इत्यनेनैव व्यायेन प्रधानद्वारांगविधायिनेति निर्दिष्टाया त्यात्मिकवेदधर्मबाधेन प्रधानवेदधर्मः कार्य इत्या
धिकरणार्थं च पदेशद्वारोक्तः प्रधानद्वारांगो प्राप्तेन धर्मोऽस्वरूपतः प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्षे प्रकृतौ ज्योतिष्ठो मेवेदांत
रीयेषु सौत्रशस्त्रादिषु गोषु तद्गुह्या देति तच्छब्दपरासृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्तारं विहृतौ चैतत्सूत्रव्युत्पादित
बलीयस्वप्रात्यात्मिकवेदकप्राप्तकर्तारं बाधित्वा प्रधानवेदसमाख्यातकर्तृप्राप्तेः स्थितसिद्धांतप्राधप्राप्तगातृनैवं चिंता
युक्तेत्याह। एतस्मिंस्त्विति। यथा वेदकप्रापितांगया हित्वा त्रयो गवचनश्चोदकां बु दुर्बल इति सूचनार्थं वेदकबलीयस्व

राम
२१

दुर्बलस्य प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापितांगया हित्वा ततोपि १ .

व्युत्पादनार्थं सूत्रोपन्यासः प्रात्याक्षिकं गविधेरतिदेशस्तत्र प्रापकत्वेन बलीयस्यात्यक्तौ विकृतौ चोक्तौ वेदसमाख्या
 तकर्तृग्रहणं लुप्तरस्याप्यंगवेदसमाख्यातस्य वशाद्यत्वापत्तेः प्रधानध्वरग्रहणं न युक्तमित्याह ॥ येति । करोतेः प्रयोगवा
 चित्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदपांश्चितिप्रयोगविधिविहितस्योपांशुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वेदिकप्रयोगविधिविहि
 तत्वेनोपांशुतैवाधानमात्रं युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वादप्यत्राश्रुत्यज्ञानामंगानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिः
 तिवाचिकेतोक्तं तन्निगमसूचनायैवकारः ॥ प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वेनानामेकादशे वक्ष्यमाणेऽपि दूरं पूर्णमासाभ्यां
 पूर्णमासोऽग्रेतेत्यादेः केवलं स्यांगवाविशद्वरहितत्वेन सांग प्रधानप्रयोगविधानाशक्तेः करणविभक्तिनिर्देशात्सांग
 त्वावगमेऽप्यंगविशेषानवगतेः सांगत्वस्यैकांगसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तेः सर्वंगोपसंहारा नादरप्रसंगात्तु श्रद्धादिस्पृत्याच्चा
 रपर्यन्तांगप्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव दर्शपूर्णमासादिवाक्यस्य सांग प्रधानप्रयोगविधायित्वागवैतेः प्रधानविधेः
 सांग प्रधानप्रयोगविधायित्वाद्वाच्यस्य च पदान्तरस्य पारार्थादाख्यातं योऽपि मन्त्रतो वाक्यं प्रधानयोगेन वाक्यार्थवाच्यं वापिसा

वि

त्या

भा-
२२

वनामित्याख्यातस्य वाक्यत्वो द्योषवत् प्राधान्यमात्रेणोपपत्तेः सादृशस्यवानाम्नातत्वेनोहादेर्मात्रेणैव वदन्त्यामावाद्यजुर्वे
देनयत्प्रयुज्यतेतदुपांश्चित्तिवाक्यार्थानुपपत्तेर्यसुर्वेदेनयद्विधायतेतदुपांश्चित्तेष्वेव वाक्यार्थोयुक्त इत्याशयः॥ क
रोतेष्टविधिवाचिनसद्विशेषप्रयोगविधिपरत्वे सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगेनागेष्टरूपतो धर्माप्राप्तेस्तस्य प्रधानद्वार
प्राप्तेन धर्मेण सह बलावलचिंतानयुज्येततदुत्पत्तिविधिवाची करोतिः प्रयोगविधिवाचीवेति चिंतयां तु गुणोष्टरूपतो व
र्मइत्यादिग्रंथानुपपत्तिः॥ तस्मात्प्राप्तार्थः करोति विधानार्थोवेति संदिह्योत्पादनार्थत्वात् करोतेः पाठस्य च शब्दाभियंज
कत्वेनोत्पादनत्वोपचारेणोपपत्तेर्विधानेत्यंताप्रसिद्धवाचकशक्तिकल्पनायोगात्प्राप्तार्थः करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा पाठे
वेदस्य करणत्वाद्योगाद्वेत्पादित्वायां मंगापत्तेः करोतेः कृतकणायाम् क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविधानार्थत्वात्पुनश्चैकोत्र
विधिर्विवक्षित इति विशेषापेक्षायां प्रयोगविधेः कल्पनेन वेदविशेषव्यपदेशायोगस्योपपादितत्वात् कार्यज्ञातेऽधि
कारः स्यादिति वाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेनाधिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वाव

सम
२२

सायात्युतरांवेदविशेषप्रदेशायोगावातेरुत्पत्तिविनियोगविधोरन्यतरोविधिविशेषोविवक्षित इत्येवमेवेदविनियोगातेरुत्पत्तिविधौ करोति सामंजस्यं त्वेव च प्राथम्यादुत्पत्तिविधानार्थः करोति रिति सिद्धांतयितव्यमिति सूचयन्नकिं करोतेः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मः कार्यविधानार्थत्वाद्वाविवेदधर्म इत्येवैवद्याख्याशोभनेत्याह त इति । पाठारख्यामुत्पत्तिकरोति वाच्यं पूर्वपक्षेति प्रेत्य सिद्धांते विधानं करोति वाच्यमिति प्रेत्य किमुत्पत्तिवेदधर्मः कार्यविधिवेदधर्मो वेत्येव विचार इत्यर्थः । वाच्यं चिन्ता न पेक्षता आद्ये नैव कारणाद्यावर्जिता एवं च सामवेदप्रथितत्वादाधानसाम्रायुक्तोदाहरणं तेत्याह तथा चेति । गुणानुष्ठानेन मुख्यः स गुणः कथस्यादित्यादिसामानुसारेणांगप्रधानधर्मविरोधार्थतया गुणमुख्यव्यतिक्रमशङ्कः कस्मान्नद्याख्यात इत्याशङ्क्याह यदित्येति । अपौ न रुक्त्वा संभवः संप्रधारणीय इति श्रुतयोक्तः ॥ भूयस्ते नो भयं शुति ॥ ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात्स्वरविकल्पोऽयं जुर्वेदमात्रविहितत्वाद्वापांशुतैवेति भाष्योक्तावितावाचनिकध्वरां नरावरुद्धत्वेन ज्योतिष्टोमेनानावेदस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्क्याग्निहोत्रं जुहो

मा.भ.
२३

तितीयजुवेदेसर्वं वा अस्य बहिष्प्रसर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्येवेदेवश्रुतस्याग्निहोत्रस्याप्योक्तो
दाहरणानादरेणोदाहरणानामनंतराधिकरणासिद्धांतोपजीवनेन वेसिंहं द्वांत करणानंतरसंगतिं सूचयितुमाह
८ इदानीमिति। यानि नाना वेदेषु श्रूयंते तानि केन वेदेन व्यपदेश्यानीत्युदाहरणानां द्वांसूचितः। उच्चैस्त्रयोपांशु
त्वयोः पाठवेदधर्मत्वे। नेकवेदपरितस्तैकस्य मंत्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशक्तेः सिद्धांतायोगाप्रसंगाद्विधिवेद
धर्मत्वेऽनंतराधिकरणो नोक्तेः। नेकवेदश्रुते केन वेदेन विहितमिति व्यपदेश्यमिति चिंता सिद्धांतसंभवाच्चक्रेत्यने
तरसंगतिसूचनायेदानीमित्युक्तां वाक्याय विनियोगप्रकारचिंता शेषत्वानुलक्षणप्रकरणसंगती पूर्वाधिकरणा
वदस्यापि स्पष्टे। निगुणपुष्टैः श्रवणस्यैव वेदांतरस्यैव प्रत्येकमेदाभावेन नेदकत्वात्संदेहायोगमाशंक्यसंदे
होपपादनार्थं द्वितीयश्रवणस्य गुणार्थता भाष्याक्तां च वाक्ये गुणानुपादानाद्वाक्यांतरस्थस्यैव गुणस्य वाक्यांतरे
राविध्ययोगादयुक्तामाशंक्यारूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्रेदकत्वानुपपत्तेरनुवादकत्वाभ्युपगमेवानर्थक्यापत्तेः

राम
२३

प्रकरणोत्तमोत्रशस्त्राद्यंगान्वयार्थोवेदांतरीयेविधिरिति सूचनाया विधिनेकथं नोवेयत्प्रधानस्य प्रवृत्ते अनित्यतां फलं कर्मतस्य प्रकरणांगतेति प्रकरणास्य प्रधानकथं भावात्मकत्वात्पुनरुपगमात्प्रधानातीत्युक्तां च उपदेशोक्त्या केन वेदेन विहितवृत्तिमिन्नो धर्मः कार्य इति फलतश्चिंतोक्ताभाष्ये चैकावधारणानावरूपानि श्रयोक्त्या विकल्पेन पूर्वप्रकरणादुक्तं दाचिद्धिपरीतमितिकदाचित्पदाद्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्यक्तिर्याख्येया। यत्रेति भाष्यं चिंताप्रयोजनोक्त्यर्थत्वेन न्याचष्टे तत्रेति। यस्मिन् वेदे स्वरूपेण विधीयते तेन उपदेष्टव्यत्वात् द्वेदधर्मोत्पत्तिरिति। सीखांतरवन्नित्यं सर्वेषु वेदेषु त्वत्तिप्रतीतेर्धर्मविकल्पाशयत्वेन तावत्पूर्वपक्षभाष्यपरमतेन न्याचष्टे किमिति। शाखांतरवदध्ये तदभावात् नित्यं सर्वेषु वेदेषु त्वत्त्यानर्थक्यपत्तेर्विशेषाभावेनान्यतरत्रोत्पत्त्यनिर्णयात् समतेनोत्पत्तिविकल्पार्थत्वेन न्याचष्टे अथवेति। पूर्वपक्षनिरासार्थत्वेनैव प्राप्त इति भाष्यं न्याचष्टे एवमिति। यथा शाखांतरसर्वत्र नित्यं कर्मोत्पत्तेर्विरुद्धैकादशद्वादशकपालत्वादधर्मविकल्पस्य वेदांतरेऽप्येवमेदात्ताचेन सर्वत्र नित्यं कर्मोत्पत्त्ययोगात् सारथ्यधर्मविकल्पो न युक्तः

मा.भ.
२४

इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासे वैधर्म्यदृष्टान्तः नित्यवदाज्ञानाच्छास्त्रांतरवद्वेदांतरेषु त्वत्तिविधिविकल्पो न युक्त इति द्वितीया पूर्व
पक्षनिरासे साधर्म्यदृष्टान्तः अतो नैकवेदस्य विधायकसंध्ये नित्यमेवैकः कश्चित्कर्मणां विधायको न्यस्तप्रकरणेन
गुणाद्यसिद्ध्यर्थ इत्युत्तराद्वैद्यः। सूत्रधारव्याख्यानं भूयस्त्वेनेत्यादिभाष्यविशेषनिर्द्धारणाहेतुत्वर्यत्वेनावतारणं पूर्व
परमतेन तावद्व्याख्येयमिति। एकैकस्यांगस्य करणानिराकाङ्क्षीकरणशक्तेरंगभूयस्त्वमिति कर्तव्यतेत्याशयः। एकै
कस्यांगस्येति कर्तव्यतात्वाभ्युपगमे पितृभ्यां साधुणाः सावक्रीतिकर्तव्यता तस्माद्वैदिकितिकर्तव्यतासां निधारय
धर्मानुग्रहाय कर्तव्यताचोदना लिंगत्वावगते बद्धेति कर्तव्यतया लिंगभूतया कर्तव्यताचोदनानुमानं युक्त
मित्येव परमतेनैवान्यथा व्याचष्टेयमुर्वेद इति। यमुर्वेदे ज्योतिष्टोमोत्पन्नवपिकरोति वाच्यस्यानुष्ठानस्य वेदत्र
याधीनत्वादेकवेदः कार्यत्वव्यपदेशानुपपन्नेरेकवेदाधीनानुष्ठानस्यैवदविहोसादेर्नानावेदस्वरविषयत्वा
वगमा रूपातिष्ठोमादौ स्वरविंशतानयुक्तेत्याशंक्यविहितानुष्ठानाशक्त्येवमुर्वेदेनयस्मात्तज्योतिष्टोमो विधीयते तस्मा

२४

नेन क्रियत इत्युच्यत इति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणाद्यर्थत्वाज्ज्योतिषो मादेरेकवेरकार्यत्वमपदेशोपयशुक्त्यर्थं
जुर्वेदेनहीति भाष्यमनुष्ठेयवप्रमायकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुत्वमुपपादयन्त्या चष्टेयतश्चेति। यजुर्वेदेन ज्योतिषो
मस्य कर्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिषो मस्येन क्रियत इति करोत्यर्थो भवतीत्युच्यते।
यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयते अविहितानुष्ठानाशक्तेऽनुष्ठेयताज्ञापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङादिव्यापारस्य वेदेन
पुंसि प्रवर्त्यमाने द्वारतावसीयते तस्मात्नेन क्रियत इत्युच्यत इति मुख्यार्थतयेव करोति व्याख्यार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्य
था व्याचष्टे यवेति। कर्तव्यत्वप्रमा करणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमपि यद्वेदा इव तितद्वेदेन क्रियत इत्येवं व्यापदिश्यत इ
त्यर्थः। परमतेन भूयश्च व्याख्या रूपायि तुमुपक्रमतेन त्विति। एकैकस्यां रास्येति कर्तव्यतात्वादिति कर्तव्यताभूयश्च लिङ्ग
मित्येतातावद्व्याख्या प्रश्नपूर्वदृष्टयति कुत इति। दृष्टान्तेनैतदेवोपपादयति। कां व्यादशस्य हीति। दाष्टांति के योजयति तयेति
व्याप्तिमात्रापेक्षत्वेन भूयश्चानपेक्षत्वाज्ञायं भूयसां स्यात्स्वधर्मत्वमित्यस्य न्यायस्य विषय इत्याशयः। गुराभूयश्चेति कर्त

मा.भ.
२५

द्यतेत्याद्यां व्याख्यां दृश्यति नैव हीति। प्रत्ये कं करणोपकारिणा मेवांगाना मुपादेयत्वात्संज्ञा तातां प्रयोगो ननु संज्ञा ताता मुपाका
रितेत्याशयः॥ एकैकस्यांगस्यैतिकर्तव्यतात्वेपि वेदांतरस्य प्रधाना नुवादस्या बुसंधानत्वे शापादकत्वाद्द्वंद्वंगविधौ च क्लेश
बहुत्वापने वेदांतरस्य प्रधाना नुवादे नात्याया एव विधेयत्वस्योचितत्वात्प्रत्यक्षायाः प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशंकते तत्रेति।
एकांगविधये गुणार्थप्रधानविधिना नुसंधीयमानस्य प्रधानस्य बुद्धिचिह्नैककासावेतांगांतरविधये पुनरनुसंधानान
पेक्षत्वाद्द्वंद्वंगविधानेपि क्लेशाधिक्यं नास्तीत्याशयेन परिहरति ठच्यत इति। वेदांतरस्थस्य प्रधानस्य वेदांतरीयांगापे
क्षाया वेदांतरीयांगावयवसिद्धयर्थं वेदांतरीय प्रधानविधौ नत्वाभ्युपगमात्स्वतो वेदांतरीयांगानपेक्षत्वावगातेरनपे
क्षितार्थविधेः क्लेशापादकत्वाद्द्वंद्वंगविधौ क्लेशबहुत्वापने भयस्य प्रधानविधिलिङ्गत्वशंकते तत्रेति। प्रधानस्य प्रत्येक
मंगापेक्षाया मंगाविकल्पे क्लेशादिक्यापत्तिस्तस्य तु युगापसर्वांगापेक्षित्याभ्युपगमाद्यावदंगवाक्यं सकृदपेक्षेत्पुनरेवा
क्यबहुत्वादेवाक्लेशोत्पत्तिरिति। परव्याख्यादृष्टानोपसंहारपूर्वस्त्वमतेन कर्म

राम
२५

निष्पत्त्युपयोगि इष्टदेवतारूपांगमाकल्पार्थतया सूयस्व व्याख्यातुं प्रतिजानाति तस्मादिति। व्याचष्टे इहेति। एतदेव तत्र
 हि इष्टदेवतारहितं कर्ममात्रं प्रकृत्य सोऽत्र श्रद्धया ज्ञातुं वाक्यादिमात्रं विधीयत इति शाखांतराधिकरणावातिकेन दृढयति त
 थावेति। यजुर्वेदे तु समस्तस्य इष्टदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्यामानात्सोऽत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पत्तिशक्तेः सोऽत्रादिनिरपेक्षकि
 याविधानं शक्यमित्याह यजुर्वेदे वि ति। सोऽत्राद्यंगग्रहणांतर्ह्यनर्थकं स्यादित्याशंक्याह वचनेति। व्याख्यातेऽर्थसूत्रं योजय
 ति अत इति। विष्णुपि वेदेषु तपोतिष्ठो मा म्राना डनयोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याह अस्मा मेति॥ असंयुक्तं प्रकरणादिति कर्तव्य
 तार्थित्वात्॥ ॥ श्रुत्यादीनि च विनियोगकारणानीति वक्ष्यत इति प्रतिज्ञातत्वात् श्रुत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वम
 नुक्ता प्रकरणादेर्विनियोगकारणत्वोक्तिरयुक्तेत्याशंका निरासार्थमुक्तानीति वृत्तसंकीर्तनभाष्यं तेषामर्थेन संबंध
 इत्यादिना कथंच विनियुज्यत इति प्रतिज्ञावितनेन श्रुत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशंक्यवृत्तवि
 नियोगप्रकारचित्तानुकीर्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह एवं तावदिति। तद्गतानां कियार्थेन समाधाय इत्यत्र यैरर्थैर्घांश

अथानुवाक्य
 तत्प्रमाणम्

मा-भ
२६

ज्ञानामौत्पत्तिकः संबंधः तेष्वर्थेषु वर्तमानानां तेषां शब्दानां सर्वकारकावितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणात्प्रत्येकश्रु-
तिरूपाणां च पदकारकविभक्त्याख्यातानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययायां च ग्रहणं क्रियावितकारकरूपे वाच्ये व्यापाराभिधा-
नां नुतेः समुदायेन च वाक्यरूपापमानां शब्दानां पदार्थान्वयरूपे व्यापाराभिधानां वाक्यस्य विनियोगकारणात्वे अर्थाद्वाक्य-
नेत्येव सामर्थ्यस्य संदिग्धार्थनिरागिकत्वात्त्यासामर्थ्यरूपस्य लिंगस्य संदिग्धार्थनिरागिव्यापाराभिधानां लिंगस्य विनि-
योगकारणात्वे सिद्धेऽपि यदि कश्चिच्छब्दस्य तात्पर्यान्वधारणां विना ज्ञानानुत्पादकत्वे न प्रामाण्यायोगाद्देदस्य च प्रमाणांतरा-
वस्य विनप्रमाणांतरतोऽर्थतात्पर्यान्वधारणायोगाद्देदं तस्मिन् श्रुत्यादेर्विनियोगकारणात्वायोगांशं केततद्वमापनुत्तये ध-
यनविधितार्थे विनियोगात्तात्पर्यान्वधारणां विनियुक्तशब्देनोक्तैः पुरुषार्थाननुबंक्षित्यर्थे विधितविनियोगायोगात्तात्पर्य-
यस्यांगत्वात्त्यस्य पुरुषार्थाननुबंक्षित्वे प्रधानोक्त्योक्तैः श्रुत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषविनियोजकत्वायोगात्
श्रुत्यादेर्ज्ञापकत्वेन ज्ञेये लिंगाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्थं ज्ञेयोक्तिः पुरुषार्थाननुबंक्षित्वंगत्वरूपे ज्ञेये ध्ययनविधित

राम
२६

श्रुत्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यविधारणो यस्य श्रुत्यादेर्यस्मिन्नर्थविशेषेतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वं सिद्धे सेषा
मर्थाधिकरणादिभिः विनियोगविशेषचिंतानर्थिकेत्याशंक्य श्रुत्यादिभिर्यस्य तदंगत्वं ज्ञापयितुं शक्यते तस्य तदंगत्वं
ज्ञापयेदिति संकीर्णतात्पर्यावधारणा संकीर्णविनियोजकत्वं सिद्धावपि विनियोगविशेषचिंतार्थवत्त्वसूचनार्थं संकी
र्णरूपेण विनियुक्तानि सन्ति विशेषरूपेणारख्यातानीत्युक्तं। विविधैकतानीति पाठे तु प्राधान्येनैतदध्यायनेयं गत्व रूपे
येतद्भूताधिकरणाप्रथमां तन्प्राधान्यां संकीर्णानि सन्ति तेषामर्थाधिकरणादिनिर्विविक्तानि कृत्वा वर्णितानीत्यर्थः। अ
नेनैवैतद्भाष्यस्या विनियोगोक्तिर्विशदयितुं शक्यं विनियोगविशेषार्थेन व्याख्याता। एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगा
दिति ग्रहाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रेऽवस्थादीनां श्रुतिसंयोगादवस्थाभ्युपगमे संसर्गाद्यप्येकवचनश्रुतिसंयोगादेकस्मि
न्नेव ग्रहादौ व्यवतिष्ठेतेत्यभिधानादवस्थादिविनियोगविशेषकारणात्वेन श्रुतेरर्थान्निधानसामर्थ्यान्मंत्रेषु शेषसा
वःस्यादित्यत्र सामर्थ्याशब्दान्मंत्रविनियोगविशेषकारणात्वेन लिङ्गस्य सूत्रित्वेऽपि वाक्यस्य कश्चित् विनियोगविशेषकार

तावेनासूत्रितत्वादिनियोगकारणानीति बहुवचनायोगमाशंक्यपरमतेन साक्षाद्वाक्यस्य विनियोगविशेषकारणात्वेके
 न वित्स्वेवानुकेपि श्रुत्यंतर्गत्यालिंमांतर्गत्याववाक्यस्य विनियोगविशेषकारणावसिद्धेर्बहुवचनमुपपादयितुमा
 हतवेति। विनियुज्यतेतयेति श्रुत्यन्त्याविनियोगशब्दस्य विनियोजकवाचिवादिनियोजिकात्मिकायाः श्रुतेः सामर्थ्या
 त्मकस्य वलिं गस्यांतर्गतं वाक्यमिति कृत्वा वाक्यशब्दार्थेन ग्रहणोत्साक्षान्नसूत्रितमित्युक्तं तर्गित्युपपादनार्थं यथा मु
 द्वावस्थातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाभावाच्च ब्रीह्यादिश्रवणवसत्यश्रुतावहंतयादिकल्पनानुपपत्तेरवहं
 तयादिसमर्पकब्रीह्यादिपदांतरसंनिधौ कृत्वा द्विधात्मिकायाः श्रुतेर्वाक्यमंतर्गतं तथा विनियोगस्यापि प्रतिप्रयो
 ग्यनपेक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च श्रुतेव प्रतियोगिनिसत्यश्रुतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तेः प्रतियोगि
 समर्पकपदांतरसंनिधौ कृत्वा द्विनियोजिकात्मिकाया अपि श्रुतेर्वाक्यमंतर्गतं लिङ्गविनियोज्यस्यैव कर्मसमवेता
 र्थस्य निर्वप्राप्तीत्यादिपदस्य केवलस्य प्रयोगान्नावेनासमवेतार्थस्य विनादिपदांतरसंनिधौ कृत्वा वाक्यस्यैव लिङ्गावि

नियोज्यत्वावागतेर्विनियोगविषयस्यैव च सामर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्याप्यंतर्गतं वाक्यमित्युक्तं अतः तांतर्गतत्वे बद्धवच
नायोगापत्तेः श्रौतसामान्यविनियोगापेक्षितविशेषविनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य श्रुत्यंतर्गतिः सामान्यविशेषरूप
विषयभेदाच्च श्रुतिवाक्ययोर्भेदोऽस्यैव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षितवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण वलिङ्गांतर्गतिः ॥ पद
वाक्यरूपविषयभेदाच्च लिङ्गवाक्ययोर्भेदोऽस्यैवेति प्रायशब्देनोक्तं ॥ श्रुतेः सामान्यमात्रेण पर्यवसानायोगाद्वाक्यविनियो
गपर्यंतत्वावागतेर्लिङ्गस्य च पदमात्रेण पर्यवसानायोगाद्वाक्यविनियोगपर्यंतत्वावागतेर्वाक्यस्य विशेषणविशेष्यभा
वमात्रेण व्यापारश्रुतिलिङ्गास्यां विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैवं बद्धवचनं समर्थनानुपपत्तेरपरितो
षाश्रमतेन वाक्यग्रहणाभावेऽपि प्रायशब्देनोपक्रमोपसंहारेण वाक्यत्वस्य विनियोगकारणत्वाभिधानाद्वाक्यमपि
साक्षाद्विनियोगविशेषकारणत्वेन सूचितमित्येवं बद्धवचनं समर्थयितुमाहायवेति ॥ विशेषविनियोगस्यापि श्रौ
तत्वेन तांशेति वाक्योदाहरणं न युज्येत्याह शंकराहयत्विति ॥ सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाभ्युपगमेत्वेऽह

मा. भ.
२८

दाहरणोऽतिलिङ्गविरोधो बलवत्ताधिकरणवद्ध्यमाणो न युज्येतेत्याहयेति। कथं तर्ह्यसिद्धायेत्यस्य वाक्योदाहरणतेत्या-
शङ्क्याहतसमादिति। उदाहरणद्वयेपिविशेषविनियोगव्यापनश्रुत्यपेक्षितविशेषणविशेष्यभावसमर्पणो न वाक्यस्य
श्रुत्यंतर्गतदर्शयितुं शक्यत्वादिनियोजकवत्स्यत्वं भगवत्प्राप्तमावाहुतस्य साक्षाद्विनियोगविवक्षया श्रुत्युदाहरणावे-
विनियोगोपयिकविशेषणविशेष्यभावविवक्षया च वाक्योदाहरणावे संभवत्यपि गुणस्य क्रियासाधनद्रव्याच्चयं विना श्र-
त्यवगतक्रियांगत्वानिर्वीहातश्रुतेऽद्वयान्वयेत्यापाराभावाच्च वाक्यगम्यात् संसृण्यैकहायनीद्वारतार्यैकवैद्वयगुण-
योरैककर्म्यान्नियमः स्यादित्येवोक्तेति सूचनायारूपायेत्यस्य वाक्योदाहरणतोक्तेत्याशयः। श्रुत्यादित्रयवत्प्रकरणा-
दित्रयेपि कथंच विनियुज्यत इत्यंशः कस्माच्चिंत्यत इत्याह इदानीमिति। बीहीनित्यादिश्रुतिः परमापूर्वसाधनेव घाता-
दिविनियुक्तेवांतरापूर्वसाधनेवेत्यादिश्रुतविनियोगविशेषचिंतायाः गौणोत्पद्ये च लिङ्गमंत्रं विनियुक्ते मुख्य एव वेति।
लैंगिकविनियोगविशेषचिंतायाः वाक्यमुपक्रमानपेक्षमुत्रैवादीनि विनियुक्ते तदपेक्षं वेति वाक्यीयविनियोगविशे-

शङ्क्या ३

राम
२९

षचिंतायाश्च श्रुत्यादिबलावलचिंतानपेक्षत्वात् एतत्प्रकरणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्तांगत्तिरिक्तांगानां प्रकरणादिवि
नियोजकं सर्वेषामेव वेत्येवं प्रकाराया विनियोगविशेषचिंतायाश्च श्रुत्यादिबलावलचिंतां तर्गतत्वादतादृशा अविनि
योगविशेषचिंतायाः प्रकरणादिष्वयोगान्न तेषु विनियोगविशेषचिंता कार्येत्याशयः। अधिकारलक्षणास्य प्रकरणा
स्यान्तर्गतलक्षणास्य क्रमस्वरूढि शब्दलक्षणायाश्च समाख्यायाः सिद्धांतेऽपि विनियोजकज्ञानभ्युपगमादिति कर्तव्य
ताकांक्षा लक्षणास्य प्रकरणास्य सादेशपलक्षणास्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणायाः समाख्यायाश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्या
प्यनभ्युपगमाद्विनियोगकारणत्वचिंतानयुक्त्याशङ्क्येति कर्तव्यता र्थित्वाद्देशसामान्यान्न दर्थत्वोदितिसूत्रावयवैः
स्वरूपेणासंयुक्तं प्रकरणाच्छेद इति प्रधानभूता ध्यायार्थदाचितया सर्वत्रास्तु वर्तमानशेषसद्धानुषंगान्नैव चम्पाच
नापकहेतुत्वोक्तेः क्रमश्चेति चकारेण यमं चम्पाचानुकर्षणादाख्या चैवमित्येवं शब्देन च तदतिदेशाद्विनियोगसाम
र्थ्येन च दर्शयतीत्युक्तां सद्भावेनेति वाच्येयत्किंचिद्व्यप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्धत्वात् स्वाभिमत रूपप्रकरणादिम

श.क

ज्ञावस्यसाध्यवसूचनार्थास्वरूपोक्तिः। वैदिके र्येशाद्वैतिरिक्तप्रमाणभावात् शब्दस्यवाह्यरश्चवगाह्यरसामर्थ्याकाङ्क्षितयो
ग्यार्थपदसंनिध्यतिरिक्तविनियोगकारणाभूतप्रकारासावाकृत्यादीनित्रीरपेवतादर्थ्यबोधारब्धेविनियोगकारणानी
त्याशयेन किमेतावन्त्येवेतिष्टष्टेओदतंपवेत्युक्तातुलानानयकाश्रान्याहरोदकंस्थाल्यादिचोपमयेत्फक्तेलोकेतुल्लो
पनयनादीनां पाकां गत्व प्रतीतेः पदसंनिधिर्वद्वाक्यसंनिधावपीतिकर्तव्यताकांक्षायाविनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्त
यज्ञदत्तविष्णुमित्रेभ्यः शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्तेच शुक्लवस्त्रादीनां यथाक्रमं देवदत्ताद्यंगत्वप्रतीतेः सादे
श्यनिमित्तस्यसंनिधेर्विनियोगहेतुत्वावसायाद्देवदत्तीयः प्राकट्युक्तेच देवदत्तस्य प्राकांगत्वप्रतीतेर्योगिकशब्द
स्यविनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दव्यवहारेचाशाहस्यार्थस्याच्चयायोगादितिकर्तव्यताकांक्षासादेश्यनिमित्तसंनिधियौ
गिकत्वानामपि विनियोगकारणाभूतशब्दप्रकारत्वावगतेस्तान्यपि विनियोगकारणानीत्याशयेननेतिभाष्येणानि राम
रस्यभावनायाः संनिधयोपकारीतिकर्तव्यताचयमात्रेणेतिकर्तव्यताकांक्षानिहतेरागडुपकारीतिकर्तव्यतानाका २७

कृत्वात्संनिपत्योपकारिण्यश्चेति कर्तव्यतायाः कृत्वादिगम्यत्वेन प्रकरणगम्यत्वात्तत्रैति कर्तव्यताकांक्षालक्षणां प्रक
रणमस्तीत्याशयेन प्रकरणमात्रविषयं श्रोतव्यं किमपरमिति भाष्येण कृत्वाधिकरणाचरितार्थं पूर्वपक्षकार्ये प्रश्नोत्तरयुक्तद्वयाश
क्यविपर्ययवत्संदेहाज्ञानयोरपिसिद्धांतप्रतिकूलत्वात्पूर्वपक्षत्वसंभवसूचनायं वैविध्यप्रसिद्धेन प्रश्नेन पूर्वपक्षः कृत इति प्र
श्नेनैवेति भाष्येणोक्तं तत्सर्वतात्पर्येण व्याचष्टे तत्रेति। त्रयमपि क्रमेणोपपादयति व्यावर्हीति। सूत्राधीनज्ञानस्य पुंसः कथना
त्वाकृसंदेहाज्ञाने संभवत इत्याशयः। तदीत्यपर्वतत्वफलत्वरूपेणानिश्चितेषु प्रश्नस्य लोके वैविध्यप्रसिद्धिदर्शितार्थं भवति
चेति भाष्यं स्पष्टत्वात् न व्याख्यातं। पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। अस्मि पूर्वपक्षस्याधिकरणात्रयसाधारण्यसूचनायादिशब्दः। त
दित्यादिसिद्धांतभाष्यतात्पर्यतो व्याचष्टे इतीति। करणत्वस्यातिशयितसाधकत्वरूपसाधकतमत्तलक्षणत्वादतिशयस्य बापेक्षि
कत्वादपक्षसाधकत्वरूपमिति कर्तव्यतां विना करणत्वाच्चुपपत्तेः संनिपत्योपकारिणाश्च प्रोक्तानां त्रयदेयाणादिनिष्पादक
भावना करणत्वादिशयस्य बापेक्षिकत्वादपक्षसाधकत्वरूपमिति कर्तव्यतां विना करणत्वाच्चुपपत्तेः संनिपत्योपकारिणां

रा. क.
३०

भूत इष्टदेवतादीति कर्तव्यतात्वेन फलभावना करणीभूतयागादीति कर्तव्यतात्वाभावादवश्यं भावित्या उपकारीति कर्तव्यता
काहेति सूचनार्थः करणावाची प्रधानशब्दः। सन्निपत्योपकारीति कर्तव्यता च यमात्रेणाकाङ्क्षा निवृत्त्यभावात् कथं भावा विच्छेदो
क्तोक्तः। असंयुक्तो क्रियारथानायातिशयित्युक्तः। प्रकरणो नांगतेति वदता शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्य शेषशब्दा लुप्याः
सूचितः। सिद्धांतोपपादनार्थं यदिति कर्तव्यताकाङ्क्षा इत्यादिना घं व्यावृष्टेर्दशेति। दर्शपूर्णमासयोरुपकाराख्यानुग्रहापेक्षा
यां प्रयाजादीनां वसाध्यापेक्षायां सत्यामपि यथाविकृतैरुपकारापेक्षायां विकृतौ चातिदिष्टानां प्रयाजादीनां साध्याकाङ्क्षायाः
प्राकृतप्रमाणसिद्धे नोपकारेण निवृत्तेर्न विकृतौ प्रकरणं प्रवर्तते तथा यदि दर्शपूर्णमासयोः सहायभूतः प्रयाजादीनां वसाध्या
उपकारो न्यतः सिद्धः केनचित्प्रमाणेनोपलभ्येत ततो दर्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्तते तत्तदस्मीति सूचनार्थं न वेत्तुं गम
कां वा यद्यं चेतमालभेतेत्यत्र प्रकृतिलिङ्गाभूतेनाल्लसतिना देहोपकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्यत्र अग्निहोत्रो
क्त्या नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशात् तत इत्यापकारस्य वाक्ये देहप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनात् देहोदर्श
त्वे

पद्येति लोभ्यकरणगतद्वयोपसङ्गस्योक्तौ ने उक्तवः

पौर्णमास धर्मातिदेशावातेष्वङ्गोपकारस्य प्रकरणोपकृतप्रमाणसिद्धयोपलंभात्तद्वैषम्यसूचनार्थं द्वित्युक्तं। एवं
सत्यपि यदि प्रकरणालोचनादत्यादर्शपूर्णमासयोः काचित्प्रकृतिरवगम्येत ततस्तदङ्गप्रमाणसिद्धे नोपकारेण नैराकार्यं
स्यान्नत्वे तदस्मीति सूचनार्थं प्रकरणान्तरोक्तिः। शब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चकांतर्गतत्वात्तन्निरासे नैव निरासे सिद्धेऽपि लौकिक
वैदिकशब्दभेदविवक्षया भेदे नोक्तिः। दर्शपूर्णमासयोस्सहायभूतः प्रयाजादीनां च साध्यभूत उपकारो न्यतः सिद्धो न
केनचित् लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमाणेनोपलभ्यते इत्युक्ते प्रोक्ता दद्यातादिजन्येन सांनिध्यातिकेनैवोपकारेणोपकारा
कांक्षानिष्ठत्वे दर्शपूर्णमासयोर्निरादुपकाराकांक्षेत्याशङ्क्यावश्यं चेत्तुक्तं। यदि त्वित्यनेनासावशंकायां प्रकरणारूपारा
दुपकारप्रमाणसद्भावात्तिस्त्रायां संति विरहितादकांक्षामात्रादव्यानुपपत्तेः प्रकरणोचपदसंनिध्या सावाहक्यसंनिधे
श्च विप्रकृष्टत्वेनावयहेतुत्वायोगात्प्रकरणं प्रमाणमित्याशङ्क्य न हीत्युक्तं। विश्वजिह्वत्फलाध्याहारेण दर्शपूर्णमा
सफलानुषंगेण वा साक्षात्पुरुषार्थभूतं स्वर्गाद्येव प्रयाजादीनां साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यते इत्याशङ्क्य यच्चान्यतु स्वर्गादि

रा. क.
३१

साध्यं कल्पे ततस्ते ज्ञाधिकरणान्यायादृशपूर्णमासनामविशेषितयज्जुक्तेनामेयादिषड्वेगासहसंबन्धनिराकांक्षीभू
तस्य न प्रयाजादौ संबन्धाकांक्षासीत्कदाचन पूर्णमासयोः प्रयाजादीनां वपरस्परमुपकार्योपकारित्वनियमसिद्धिरन्यो
न्याकांक्षाधीनां गामित्वसिद्ध्यर्थमुपसंहृता प्रयाजादेश्च स्वर्गायत्वं रांका निरासेन तानितवैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य
प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरेव विनियुज्यन्ते न च स्वर्गात्तथाग्निहोत्रे ज्योतिषोमेवायदेवं ~~कुर्वन्~~ विधंपदार्थजातं तद
प्यग्निहोत्र एव ज्योतिषोम एव विनियुज्यते न च स्वर्ग इति ग्राह्याश्चिताफलकल्पनानुसंगान्यांचेह पूर्वपक्षश्चतुर्थो
पां त्येव फलवाक्येन यजिना प्रयाजादीनां मपि ग्रहणादित्यपौ न रुक्त्यं स्पष्टं इति कर्तव्यता कांक्षिप्रधानमन्त्रिधौ पवि
तातां प्रोक्ता प्रयाजादीनां बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते विनियुज्यत इति च प्रयोजनस्याक्तत्वात् प्रयोजनोदा
हरणप्रश्नावनर्थका वा शक्यं सन्निपत्योपकारिणां प्रोक्तादीनां क्रियां गभूतद्रव्याद्यत्र येन नैराकांक्षाडन्याकांक्षा
लक्षणो न प्रकरणो न क्रियायां विनियोगानुपपत्तेरुदाहरणत्वाद्योगात् क्रियां गभूतद्रव्याद्यं गत्व द्वारा तु तेषां क्रियां ग

या त्वेव नैराकांक्षा

राम
३१

त्वाभ्यपगमैर्विकारलक्षणाप्रकरणा नुग्रहीतेन श्रुत्या दिनैव तस्मिन्नेकं कथं भावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगाग्रो
गान्नैरेव चाक्रियाया इति कर्तव्यता को कानि वृत्तिसिद्धेरारादुपकारिणां प्रयाजादीनां विनियोजनानुपपत्तेः। प्रयोजनोदा
हरणोष्ट्रसन्निपत्योपकारिणामुदाहरणात्वायोगोपि त्राणदुपकारिणामुदाहरणात्वं तद्विनियोजनं च प्रयोजनमिति साध
यारथा सूचनाया संयुक्तोक्तेः सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणा विनियोगनिवृत्त्यर्थत्वं सूचनार्थं परमतेन तावत्सन्निपत्योपका
रिणामारादुपकारिणां च प्रकरणा विनियोज्यतामभिप्रेत्या संयुक्तोक्तेः प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह। अत्र संयुक्तेति। द्वित्वबद्धत्वयु
क्तस्य प्रतिपदिधानस्य श्रुत्या द्विवक्तृयत्नमानकत्वं तत्संयुक्तस्य प्रश्नोद्देशे वयमप्यापशुभिर्जघ्निषीयेत्याद्यनुसंश्रयोषु च
पृष्ठादिशब्दानां लिङ्गेन तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वाक्येन पृष्ठादिदेवत्येष्वप्यसंयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकर
णाभ्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं तदर्थः प्रोक्तादीनां श्रुत्यादिभिर्ब्रीह्यादिसंयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकर
णाभ्यामविनियोगापत्तेर्विशेषणमध्यहरति। प्रकरणेति। पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थप्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारादस्योपपत्तेः

श.क
३२

सदतमित्यादेः सुमनस्यमान इत्यंतस्य च वाक्यविनियोगोक्तेरेकवाक्यतोऽप्यगमनसामर्थ्यनिमित्तविनियोगाशयत्वस्य
स्योतंत इत्यस्य पूर्वेण सहैकवाक्यतामभ्यपेक्ष्योपस्तरणोऽसमर्थतेत्यादिनाऽप्यालोचनया प्रतीतेः प्रतिनियतावेतौ क्र-
तिवाक्यसंबधावेकाः शेषशेषिरूपोऽन्यो विशेषणा विशेष्यात्मक इत्यादिवाक्ये चैवैकवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताया नि-
षेत्तमानत्वात् तस्मात्पेक्षा रूपा वाक्येऽपि वाक्यस्या विनियोजकत्वात् तैरारूपस्य वाक्येन क्रयसंबंधोक्तेरयुक्तत्वादेत-
त्प्रयोजनानुपपत्तेः ४ मतेना संयुक्तग्रहणस्य संनिपत्योपकारिणां प्रकरणा विनियोगनिवृत्तिप्रयोजनत्वं सूचयितुं
माहातत्विति श्रुत्यादीनां सर्वेषामेव परदौर्बल्यात् पूर्वसंयुक्त एवार्थपरस्य विनियोगसामर्थ्या सामर्थ्यालोचनयैव श्रुत्या-
दि संयुक्तानां प्रकरणा विनियोगनिवृत्तेः सिद्धत्वादसंयुक्तमिति यस्मै च कृतोक्तं तच्छ्रुत्यादि संयुक्तानां प्रकरणा विनियोगनिवृ-
त्त्यर्थं तत्र नवति किंच संयुक्तशब्देन संनिपत्योपकारित्वाभिधानात् संनिपत्योपकारिणां प्रकरणा विनियोगनिवृत्त्यर्थमि-
त्याशयः ॥ ॥ क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ ॥ वैदिके र्यशब्दानिरिक्तप्रमाणाभावात्सादेश्ययोगिकत्वयोश्च विनियोगहेतुभू-

राम
३२

श्रीगणेशाय नमः

रा.क.
३३

पिप्रमाणमस्तीति किंचेति साध्याः। नृप्रोपकारत्वेन प्राकृतानामंगानां निराकांक्षीकरणासामर्थ्यस्य दशमेऽहमेधीयाधि-
करणो वक्ष्यमाणत्वात् त्रिवृत्ताकांक्षायाः सांयदृणादिकायां विकृतेः सन्निध्यान्नातानामश्रुतफलानामामनहोमादिकर्मणां स-
न्निहितफलवत्कर्मेपकाराद्यसाध्यसंभवैकल्यतागौरवापादकश्चर्गाफलत्वकल्यनायोगात् विकृतिफलानुषंगस्य
चफलवद्भेदहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यादिति चेत्तु योधिकरणोपरिधिसंवाद्यसंबन्धपदवायेन निराकरिष्यमाणत्वा-
त्सन्निहितविकृत्यंगतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकांक्षस्योपाध्यायस्य शिष्याकांक्षाकांक्षोच्चापनवत्सन्निध्यान्नातधर्मी-
कांक्षोच्चापनेपि स्मृतौ तैराकांक्षादुभयाकांक्षालक्षणाप्रकरणात्वा नुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधिः कर्म एव भिन्नग्रंथात्मा-
तानामपि च कर्मसंवाणामुपकारकोपकार्याकांक्षायां ब्राह्मणाधीतैः कर्मभिर्मंत्रसंहिताधीतैः पुमंत्रेषु उपकारकत्वेन
मंत्रैश्च कर्मसुपकार्यत्वेनालोच्यमानेष्वदित्यारम्भालोचनादाद्यग्रंथप्रदेशाधीतयोः कर्ममंत्रयोरन्योन्यद्वितीयप्र-
देशाधीतयोश्चान्योन्यमित्येवंक्रमेण बुद्धौ विपरिहृतेः सर्वसंवेद्यत्वेनापक्कवायोगात् पाठसादेश्य हेतुकोदेकांगत्वा

राम
३३

नवगमेपिचोपाकरणादीनां पाठक्रमेणोपचमथ्याख्येदैकप्रदेशेनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुकोपि फल
वत्सन्निधायः क्रमोस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोक्ता चकारेण पूर्वसूत्रसुप्रकरणादिति पंचमफक्तशेषहेतुत्वा
नुकर्षणात्सोपिशेषहेतुरिति एवं सूत्रव्याख्यां सूचयन्नसिद्धांतमाह ॥ तत्रेति ॥ क्रमोपि विनियोगकारणमित्येताव
ताद्येवमेनिरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वै कृतकर्मसंनिधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितं । दक्षिणं चैडाग्रयाज्यानु
वाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्वानिमित्तकर्मविशेषमन्विधिपाठाभावेऽप्येकप्रदेशत्वाख्येन देशसामान्येन बुद्धिविप
रिहत्वाख्यसन्निधिरूपः क्रमः प्रतीतं यदुक्तं देशसामान्यव्याख्यायं द्वैविध्योक्तिः । देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्यस
त्तिकस्मात्पाठसादेश्यमात्रं साध्यकृतोक्तमित्याशङ्क्येदैकस्य कृत्योपाकरणादीनां चोपचमथ्याहानुष्ठेयाग्रीषोमप्राणय
नोन्नरकालपाठेन पाठक्रमदोषवसथ्ये हन्यनुष्ठेयत्वावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यास्यानुष्ठानसादेश्यस्य स्पष्टत्वात्तदुप
तिपादसन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादेश्यस्याष्टत्वेन संनिधिहेतुत्वमप्युः प्रतिपादस्य प्रतिपादनायेति परिहारं सूचयन्पाठसा

रा.क.
३४

देशोपरिष्ठोत्तमपूर्वतस्संतिविहेतुत्वमेवतावदुपपादयति विनापीति। अपिशब्दः प्रकारांतरवाचीपाठसादेश्य ~~सं~~ हेतु क
स्यक्रमस्यविनियोगहेतुतामुपपादयति। तवेति। ऐंद्राग्रयोर्वाज्यानुवाक्यायुगलयोरैद्राग्राभ्यां प्रधानात्पादेवताप्रका
शतायाकांक्षितत्वास्त्रिगस्यचसामान्यसंबंधं विनाविनियोजकत्वायागातूकाम्ययाज्याकांडसमारय्याचकर्मविशेषा
न्ययाख्यसामान्यसंबंधानवगतेः क्रमेणविनियोगेयुमंत्रास्यप्रधानेनानोकांक्षितत्वाक्रमेणविनियोगोनयुक्तइत्या
शंक्यप्रधानस्यानुमंत्रणानाकांक्षित्वेयुमंत्राकांक्षेयाकांक्षासुत्याद्यविनियोगोभविष्यतीतिपरिहारं सूचयन्ननु
मंत्राविनियोगेक्रमस्यहेतुतामुपपादयितुमाह तथेति। आद्यानुमंत्रास्याद्यशेष्यव्याप्तिराकांक्षितयादितीयादीना
मनुमंत्रणानां द्वितीयादिभिः शेषिभिः संबंधेन जायमित्यर्थः। एतत्तर्ह्येतेरहं देवयज्येत्याद्यनुमंत्रणानि क्रमविनियो
ज्यत्वेन कस्मात्तोदाहृतानीति आशंक्याधिकारलक्षणाप्रकरणेन दर्शयामासाच्चयाख्यसामान्यसंबंधे सर्वेषामनुमंत्र
णानामवगतेऽपरविशेषाच्चयायव्यवस्थापेकायामाश्रयादियागांगत्वेताभिमतानामनुमंत्रणानामाश्रययागादिप्रकाश

राम
३४

नसामर्थ्याल्लिङ्गेनयवच्छासिद्धेः कमानपे कृत्वात् अस्पष्टलिङ्गज्यालिङ्गेनयवच्छापयितुमशक्यमनुमंत्रासुदाहरतीत्या
हतवेति। लिङ्गेनायक्तलिङ्गमंत्रयवच्छानम्फपगमेप्रकरणात्सर्वार्थत्वापत्तेः क्रमेणवित्तियोगो न सिध्येदित्याशंकते। अनुवेति। अ
बाधसंभवेवाप्यपक्षस्यानाश्रयणीयत्वात् उपांशुयाजस्यचशेषितयाग्रहणोदयानुग्रहसंभवात् नक्रमोबाधनायइतिपरमतेन
परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति॥ तत्रेति उपांशुयाजमात्रार्थत्वेप्रकरणावगतसर्वार्थत्वबाधापत्तेर्नद्वयादुग्रहः संभवतीत्या
शयेनदूषयति। शक्यंत्विति। अनुमंत्रास्याश्रुतादृष्टिदोषापत्तेः सर्वार्थतानयुक्तेत्याशंक्यप्रतिप्रधानमंगादृष्टिन्यायेवे
तिसूचनार्थप्रतिप्रधानेत्फक्तं। आग्नेयादीनांलिङ्गावगतैरनुमंत्राणांतरैर्नैराकांक्ष्याडभयाकांक्षालक्षणेनप्रकरणोना
स्यानुमंत्रास्यग्रहणानसंभवतीतिस्त्वमतेनपरिहारमाहातवेतिस्पष्टलिङ्गांलिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्यचप्रकरणो नविति
योगाद्विषमशिष्टविकल्पापत्तेरपिनास्पष्टप्रकरणो नयहणमित्याहानचेति। अदृष्टार्थत्वेनैका। ध्यानवगमात्तुविकल्पा
नापत्तिशंकते। अदृष्टार्थानामिति। मंत्रमुच्चारयन्नेवमंत्रार्थत्वेनसंस्मरेत्। शशिणान्तमनाभूत्वास्यादेतदनुमंत्रामित्येवं

श.क.
३५

लक्षात्वात्तुमंत्राण्येषां वयमाहुर्मंत्राण्यसमाख्यायागस्मृत्यर्थत्वावगतेः कृतस्यापि वयागस्याकृतत्वशंकायामश्रद्धा नि
मित्तवैशुण्यापत्तेः शंका निवृत्तौ कृतस्यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यवेक्षापेक्षत्वात् दृष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन वमंत्रेण त
स्मिद्धेर्द्वीराविकल्पापत्तिरिति परिहरति। नेति कृतयागस्मरणास्पानुष्ठानानौपयिकत्वात् कालविप्रकर्षाभावेन चाकृ
तत्वशंकानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थत्वायोगात्पदार्थमध्ये कृतादिनिमित्तविशुस्मरणावददृष्टार्थत्वेपि भिन्नानां मंत्राणां कृ
त्तमंत्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तेरेदवाद्यवादिग्रहणावच्छेदसमुच्चयमन्तरेणागत्यभावात्समुच्चयस्यानाश्रयणा
यत्वावगतेर्न समुच्चयो युक्त इत्याह॥ सत्यपि चेति। गत्यन्तरे सतीत्येतद्विदुषोति। आमेयादिनिरिति। मंत्राणां वा क्रियात्मक
त्वेनानितिकर्तव्यतारूपत्वात्स्वैभिधायकत्वायोगात्तनास्यप्रकरणेन विनियोगः संभवतीत्याह॥ किंचेति। उपांशुयाजे
पितृह्यभिधानाशक्तैर्न विनियोगः स्यादित्याशंक्य क्रमादुपांशुयाजांगत्वेऽवगते सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुस
षप्रयोगात्प्रकरासन्निहिताने कयागत्यामेनक्रमसन्निहितैकोपांशुयाजाभिधानसामर्थ्यावगतेरुपांशुयाजे विनियो

राम
३५

तः प्रकरणाविनियोज्यत्वात्तुपपत्तेरभिधानक्रियादारादिनियोज्यत्वावगमादस्पष्टत्वेनानां च

गोपप्रतिस्वचनायासीत्फक्तां श्लोकं व्याचष्टे। सविर्नामेति। युष्मदर्थविषयमध्यपुरुषांतत्वेनासि शब्दसंनिहितवाचि
त्वेमिहितेसन्निहितवाचित्वेपिसर्वेषांप्रकृतत्वेनमन्निधानात्त्रिभिधानापत्तिमाशंक्यसन्निहितवदाभिमुख्यस्यवपुष्पदर्थत्वा
तठपांशुयाजस्यैवमंत्राकांक्षयोत्यादिताकांक्षत्वेनासिमुखत्वात्तमंत्रांतरनिराकांक्षीकृतत्वेनाभिसुखात्तामात्रेयादीनांस
न्निधानेऽप्यनन्निधानसूचनायासिमुखोक्तिः। सादेश्येनोपांशुयाजस्यात्पंतसात्रिध्यात्तस्यैवाभिधेयतायुक्तेतिपरिहारसंभवेपि
अतिशयायानिमुखोक्तिः। स्वमतेनोक्तं परिहारमुपसंहरति। ततश्चेति। तथैंद्राग्रं कर्मत्यादि साध्येणोदाहृतोयात्पाकोऽत्र
मस्योश्चां गां गपेक्षावेलायामित्यादिवातिकेनोसयाकोक्षायांक्रमस्यविनियोगहेतुत्वाभिधानाद्वारयातइत्याहाकार्येति।
अनुष्ठानदेशक्रमःकस्मान्नोदाहृतइत्याशंक्यप्रशुधर्माधिकरणोक्रमस्यप्रकरणाविरोधपरिहारेणप्रशुधर्माणांदेकार्थत्वेव
ह्यमाणोनुष्ठानदेशलक्षणोपिक्रमोविनियोगहेतुत्वेनसुज्ञानोभविष्यतीतिमत्वेत्याह। अनुष्ठानेति। वैकृतकर्मसन्निधेस्त
प्रकरणात्वंशंकायाश्चतुर्थे मध्यसंयस्यतन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरणोच्चातंअशंकायाश्चफलवक्षोक्तहेतुत्वादितरस्यप्रधानंस्यादित्य

रा.क.
३६

स्मिन्निराकरिष्यमाणत्वेन कमत्वस्य निःसंदिग्धत्वात् त्रिराकांक्षोपांशुयाजसन्निधेश्च विनियोजकत्वोक्त्या विनियोजकत्वस्योक्त
त्वात् पृथगनुदाहरणं। लिंगकमसमाख्या तादित्यत्र लिंगस्य कमसमाख्या सापेक्षत्वमात्रेण केऽकमस्य विनियोजकत्वानभिधा
नादि हेतवोदाहरणं॥ ॥ आख्या चैवं तदर्थत्वात्॥ ॥ समाख्याया विनियोगहेतुत्वाभावा शयस्यायेति प्रश्नमाप्यस्य यौगिकत्व
नकारा समाख्यात्वाभावा शयस्य च किंचेत्स्य प्रागेव व्याख्यातत्वात् समाख्यापि कमवर्केष्वहेतुः कृत्वावयवार्थप्रत्यक्षि
ने संसृज्यमानेन वाधयवा द्वियौगिकत्वात् समाख्ये वेत्येवं सूत्रव्याख्यानं समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतोद्याचष्टे। यौगिकीति
। कृत्वावयवार्थप्रत्यक्षिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात् यौगिकत्वेन संबन्धनिमित्तैवैषा ख्येते तावता यौगिकत्वाख्ये स
माख्यात्वे व्युत्पत्तिरिति तस्या विनियोगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्वर्यादिना प्रकृत्यर्थेन महावाधानादेः प्रत्ययार्थस्य कश्चित् संबंधो
स्तीत्येवं सामान्याकारेणैवावयवविशिष्टार्थान्यथानुपपत्त्या प्रतिपादयति। स संबंधोऽपि निर्विशेषसामान्यायोगात् विशेष
षापेक्षायां शेषशेषिलक्षणा संबंधविशेषबोधयतीत्युक्ते विशेषबोधोपपादनार्थं प्रत्यक्षं कर्माणि प्रतिकर्तृतया शेष

राम
३६

तेन वरणाभरणान्यां परिकीर्तत्वा दनुष्येय शेषिभूतकर्मा पेक्षाया मनुष्येयत्वेन च शेषिभूतानां कर्मणां शैतकर्व
 पेक्षायां प्रत्ययार्थस्याच्चाधानादेः प्रकृत्यर्थस्य चाध्वर्योरन्योन्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं । समारण्याया निर्वोषत्वाया
 नादिप्रसिद्धताय कृद्देनोक्तं तिसूचनार्थं प्रौरुषेयामपिता वद्वक्ता बुवाकादिसमारण्यायामनादित्वान्नदोषोस्ति अथ्वर्यवादि
 समारण्यायां तु दोषशंकापितानीति पूर्वमुत्तराद्व्याचष्टे ॥ अथ्वर्यवादीति अथ्वर्यवशब्दवाच्यत्वेनाच्चाधानादेरध्वर्युक
 र्मत्वकल्पनाच्च ध्वर्युशब्दवाच्यत्वेन च त्विजोच्चाधानादिकर्तृत्वकल्पनाभवतीत्युक्तं कस्मान्नर्ह्यध्वर्युसमारण्यानामनोरा
 द्यतेति आशंक्यैकयापि समारण्याद्वयोरपि कर्तृकर्मणोः श्रुत्यर्थस्यानियमसिद्धेरिति परिहारसूचनार्था प्रत्येकोक्तिः
 । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्यापने वा स्मृत्यभावात्कक्षमाध्वर्यवकर्तृध्वर्युनामकृत्यतिरित्याशंक्यप्रकृतेरध्वर्यु
 प्रादिपदिकादृत्विग्रिशेषवाचितयाप्रसिद्धादाध्वर्यवशब्दसद्विकारत्वेन व्याकरणलोचनया वगतो ध्वर्युकर्मवाचित्वा
 त्मकेन प्रकृत्या नुरूपेण विकाराद्वाध्वर्यवशब्दादच्चाधानादिवाचितया वगतादौ दमेधिवत्प्रसिद्धाध्वर्यवशब्दार्थनाध

रा. क.
३७

न. क.

युशद्वयप्रकृतित्वेनावगतोच्चाधानाद्याध्वयवकर्तृवाचित्वात्मकेनविकारानुरूपेणानुमीयतइत्फक्तं। **सा**द्व्यधिकरणो
प्रकृतिविकृत्योश्चेतिपूर्वपक्षसूत्रोक्तं प्रकृतिविकारभावशङ्कांतरविकारइतिसूत्रेविकारोक्त्यानुभाष्यशङ्कांतरोक्त्या
निरस्तत्वात्प्रकृतिविकारोक्तानयुक्तेश्चाद्यर्थसंबन्धनित्यत्वोक्तेः आध्वयवशद्व्यप्रवृत्तावध्वयुशद्व्याद्यर्थान्वयस्याध्वयुशद्व्यप्र
वृत्तौवाध्वयवशद्व्याद्यर्थान्वयस्यनिमित्तत्वायोगान्नोपचारतोपिप्रकृतिविकारतायुक्तेश्चाशङ्कयाकरणाप्रक्रिययोपचारि
काप्रकृतिविकारतोक्तावस्त्यद्यप्यध्वयवशद्व्यप्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षानित्यंचार्थाद्वितोतथापि
शद्व्यस्यार्थेप्रयोगारण्याः प्रवृत्तैः कृतस्यनित्यत्वाभावात्प्रवाहनित्यत्वस्यचनैमित्तिकत्वेपिअविरोधादध्वयवशद्व्यप्रवृ
त्तौवाच्यत्वेनाध्वयुशद्व्याद्यर्थान्वयस्यनिमित्तत्वादध्वयुशद्व्यस्यध्वयवशद्व्यप्रतिनिमित्ततामुपवर्त्यप्रकृतिविकारत्वाच्चाद्या
नमित्याहायद्यपिचेति। **प्र**वाहनित्यत्वस्यनैमित्तिकत्वं ~~अध्वयुशद्व्यस्यध्वयवशद्व्यप्रतिनिमित्ततामुपवर्त्य~~ कत्वाविरोधसूच
नार्थसर्वयोगिकानामितियुक्तं तदुपपादयितुमाहातहीति। **ए**वमपिशद्व्यातां कृतस्यनित्यत्वान्निमित्तनैमित्तिकतान

राम
३७

युक्तेत्याशंक्योत्पत्तिनिमित्तानपेक्षत्वेपिप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षत्वाद्वादिशब्दवदविरुद्धनैमित्तिकत्वं। गोत्वादेश्चरुदृश
द्वार्यस्य कृत्स्नस्य नित्यत्वेपिसंबंधज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वात्संबंधज्ञानस्य च कदाचित्कत्वात्तन्निमित्तत्वाविरो
धवत्तु राजादिशब्दस्यापिराज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतराजाद्यच्चयायेक्तितराजाद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्दं प्रतिनिमि
तत्वात्संबंधज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्तेः कदाचित्कत्वात्निमित्तज्ञानविरुद्धेत्याह। निमित्तेति। समाख्या हेतुकात्तु विनियोगा
त्तु प्रागाध्वर्यवाख्यस्याच्चाधानादेरध्वर्युसंबंधात्पतीतौ योगिकत्वज्ञानाशक्तेः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वा योगा
पत्तेर्योगिकत्वायोगात्सृष्टिहेतुना न्योन्यापेक्षत्वेऽप्यध्वर्यादिध्वर्यव समाख्ययोरध्वर्योः कर्तव्यापेक्षाया मध्वर्यु समाख्यासा
दृश्यादाध्वर्यव समाख्याया सुपतिष्ठमानाया मच्चाधानादेः कर्तव्यत्वावगमात्तु च्चाधानादेः अकर्तव्यपेक्षाया मध्वर्यव समाख्या
सादृश्यादध्वर्यु समाख्याया सुपतिष्ठमानाया मध्वर्योः कर्तव्यत्वावगमात्तु एष समाख्याहेतुको विनियोगः सेस्यतीति भर्तृमित्रा
दिमतं दृष्ट्विनुसुपत्यस्यति। न वेति। यत्रातिदेशिके धर्मसंबंधे सात्त्व्या दुपस्थापनस्य सामर्थ्यसिद्धंतवापिता व इति सारं

रूपहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं नास्ति अत्र त्वौपदेशिके क्रियाकर्तृसंबंधे सारूप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं ह्येवोपस्थापित
 मित्येवं दूषयति। नविति। उपस्थापनं स्यात् नित्यमुपस्थापकापेक्षत्वा उपस्थापकसारूप्यसापेक्षत्वेऽपि सामर्थ्यशब्देन सह समासो वि
 घातकत्वात् नारयंतरमित्येवं कालरयंतरशब्दस्य यौगिकत्वे सत्यरयंतरे रयंतरशब्दस्य वत्यर्थकत्वनया शब्दोक्तात् सादृश्यात्
 प्रवृत्तेः सादृश्यस्य बध्मसामान्यतत्त्वात् तद्वत्त्वात् तदर्थं रयंतरधर्मातिदेशकत्वं स्यात् रुढत्वात् नुशब्दसादृश्येन रयंतरशब्दोपस्थापनद्वारा
 रयंतरोपस्थापनेऽपि शब्दसादृश्यस्य प्रत्यक्षात् स्यात् त्वेनाशान्नद्वारेण रयंतरोपस्थापने शब्दसादृश्यापाराजानिदेशकतायु
 क्तेति दाशमिकदृष्ट्यां तेन रुढिसादृश्यहेतुकस्य उपस्थापनस्यातिदेशिकधर्मान्वयासमर्थतोऽप्यादिता उपदेशेऽनुवत्यर्थान
 पेक्षणेन शब्दोक्तस्यापि सारूप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवत्त्वसारूप्यस्य संबंधं विना नर्थक्याभावेन संबंधातिशयस्वरूपेणानु
 पस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेणोपस्थापनेऽपि गोत्रवयवत्संबंधाप्रतीतेरशाब्देन च सारूप्येणोपस्थाने शब्दसादृश्यापाराजानिदेश
 के चार्थशब्दयतिरिक्तप्रमाणभावात् रुढिसारूप्यस्य क्रियाकर्तृसंबंधशक्तेर्ह्येवोपस्थापितता किमुपेत्यनेनोक्ताय द्वाधर्मसंबंधा

मात्रेणिसारुप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति तद्विशेषे तु क्रियाकर्तृसंबन्धे इरोसारितेत्यर्थः। नाप्यकृतोपि रुढितान
निमित्तेति सूचयितुमाह पावकादीति। परंपदोषमुक्त्वा स्वपदोषं परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते। तस्मादिति अनुभाष
णपूर्वपरिहरतियच्चिति। सत्यं समाख्याहेतुका तद्विनियोगात् प्रागध्वर्युणा ध्वर्यवाननुष्ठानादध्वर्युध्वर्यवयोः संबंधे प्रत्यक्ष
प्रमाणां नास्ति तथाप्यध्वर्युणा ध्वर्यवं कार्यमित्येवं रूपं श्रुत्याख्यं प्रमाणां समाख्या कमादिपारंपर्येणांगांगिसंबन्धबोधार्था
द्विनियोगात् प्रागनुमीयमानं संबंधं प्रमाणां न विष्यतीत्यर्थः। संबंधात् प्राग्योगिक्याः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेति यदु
क्तं तत्परिहर्तुमाह वेदेहीति। अनादित्वोपलक्षणार्थावेदोक्तिः अनादिसमाख्या प्रमाणा कस्य संबंधस्यानादित्वादितानीतन
समाख्या प्रयोगात् प्रागेव पूर्वेष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सती दान्ती तनेषु प्रयोक्तृषु समाख्या प्रवृत्तेत्यर्थः। समाख्या
तः प्रागंगांगिसंबन्धप्रतीतौ समाख्या प्रमाणां न स्यादित्याशंक्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि संबंधस्यास्माभिर्मामांसकैः मूलप्र
माणां विनायाज्ञिकानुष्ठानमात्रादविश्वसद्भिरप्रतिपत्तेः समाख्याख्यमूलप्रमाणादर्शनेनैव च यमीमांसकाः संबंधे प्रतिपद्याम

रा. क.
३९

हइत्याहवयंत्वितिसंबंधप्रतिपत्तिविनासंबंधनिमित्ताद्याः समाख्यायादर्शनायोगात् समाख्यादर्शनेन संबंधप्रतिपत्तौ अन्यो
न्याश्रयत्वस्यादित्याशंक्य कृत्वा च यवार्थप्रत्यभिज्ञानादचयवार्थाभावनिश्चयं च विना समुदायशक्तिकल्पनायोगात् संबंध
धत्तानात्पूर्वप्रयो कृत्वा समाख्यातायते पश्चात् संबंधो ज्ञायत इत्याह तेनेति। कथं तर्हि संबंधस्य प्रत्यप्रतो केत्याशंक्यव
स्तुतित्येत्याह वस्तुतस्त्विति। सद्भावेऽपि संबंधस्याज्ञाने तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः प्रवृत्तिरयुक्तेत्याशंक्यसंबंधस्या
प्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण कृत्वा च यवार्थप्रत्यभिज्ञाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात् प्रयो कृत्वा याः समाख्या
याः श्रोतारं प्रति हेतुत्वेन प्रवृत्तिरयुक्तेत्याह सचेति। अन्यप्रयुक्तसमाख्यादर्शनाच्छेदः संबंधप्रतिपत्तिसंभवेऽपि अनवगते
संबंधे तत्प्रतिपादिकायाः समाख्यायाः वक्तुः प्रयोगायोगादप्रयुक्तायाश्च श्रोतुर्दर्शनायोगात् कथं संबंधप्रतिपत्तिरित्या
शंका निरासपूर्वयौगिक्याः समाख्यायाः संबंधमात्रावगमेऽपि तद्विशेषांगांगिसंबंधावगतिः कथमित्याशंकातिरस्यति।
अदिहीति। प्राक् संबंधानवगमेऽपि नित्यत्वात् समाख्यायाः पूर्वपूर्ववदप्रयोगदर्शनात् सर्वेषां नित्यप्रयोगोपपन्नावुक्तायां स

राम
३९

बंधनिमित्तायाः समाख्यायास्तं विना कथं नित्यं प्रवृत्तिरित्याशंक्य संबंधस्य प्रवाह नित्यतोक्ताः समाख्यावगतस्य संबंधसा
मात्स्यविशेषं विना नुपपन्ने विशेषांतरानुक्ते आधर्ये आधर्यं दृणीतेति विधिनावरणो नाधर्यमुपाददातेत्येवं विधानात्सा
मान्यतोगत्वे अत्राधानादे अक रूपकारित्वेन समीहितत्वात् सामान्यतोगित्वे वगते विध्यनुगृहीतया समाख्यायां गां गि
त्वलक्षणाः संबंधविशेषो ज्ञायत इति द्वितीयशंका निरासा शयः॥ अनेन चैवं वेदपीति भाष्यस्याकृतकमध्वर्युवाधानाया
ख्ययोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामान्यतः संबंधप्रतिपादकमाध्वर्यवशब्दमुपलभ्य निर्विशेषसामान्यायोमात्तस्मिन्नं गां
गिसंबंधबोधाख्य विनियोगविषयभूते गांगित्वलक्षणे संबंधविशेषे प्रत्ययो भवतीति शंका इयं निरासार्थत्वेन व्याख्या
सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रादिसंबंधस्य प्रमाणान्तरादनवगतेः संबंधनिमित्तसमाख्योदाहरणयोगः प्रमाणान्तरात् संब
धावगतौ वा सामाख्यानिकविनियोगोक्तिः निष्प्रयोजनेत्याशयत्वेन च किमिहेति प्रश्नभाष्यव्याख्यायौ गिकत्वायोगशंका
वाचिकेतसूचिता अधिकरणार्थमुपसंहरति नमोदिति। रूढित्व निरासोपसंहरायेव कारः॥॥ शुतिसिगावाक्यप्रकारा

श.क
४०

ज्ञानसमाख्यानासमवाये परदोर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १ ॥ श्रुत्यादी निविनियोगे कारणानीति अंशे चिंति ते तेषां च बलवदव
लवत्वे तं श चिंतायाः संगत्फल्यर्थमुक्तानीति ज्ञाप्यं च श्रेष्ठं दानीमिति । समवायोक्ते र्द्याख्या पूर्वप्रयोजनमाहा तच्चेति । वि
रोधानपेक्षस्य समवायस्य चिंता विषयत्वाभावात् नूनतां शंकते । तच्चेति । एतदेव प्रश्न पूर्वकमुपपादयति । कुत इति । ज्ञा
कं व्याचष्टे । एक एव हीति । प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवायस्य निमित्तत्वापपादनार्थं निर्विशेषसामान्यायोगा श्रुत्या
वाक्यं स्वरूपप्रयुक्तं त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपेक्षितमित्फक्तं । समवायोक्ते च विरोधसिद्धेर्न विरोधग्रहणं कार्यं
इति परिहरति । एतदेव प्रश्न पूर्वमुपपादयति । कुत इति । तुल्यत्ववाचित्यासमानोक्त्या संशब्दस्यानूनानधिके का
र्थत्वव्याख्यानात् विषयोक्त्या वापहाराख्यविच्छेदार्थं विशदयति । पूर्वतत्त्वबंधनार्थं तसिनो तेर्धीतो रवप्रत्ययाता दुत्पत्तया अव
शद्वस्यापहरणनिमित्ताधःकरणार्थत्वव्याख्यानादेकस्मिन्ननूनानधिके र्थे अपहरणां नाम्ना दधः कृत्यायोगमनंसमवाय
शब्दार्थवेनोक्तं यत्र त्वेकः शेषस्तावानेद्वेत्यादिविवरणावार्तिकालोचनया चेक शब्दस्यानूनानधिकविषयार्थत्वावसा

राम
४०

यादपहार्येचप्रार्थनातिशयदर्शनेनार्थशब्दप्रार्थनावाचितयापहार्यलक्षणार्थत्वावसायाक्रमानविषयत्वरूपः
समवायः श्रुत्यादीनां प्रमाणानामन्यूनानधिकैकशेषापहारित्वेशेषाणांचान्यूनानधिकैकशेषापहारित्वेसत्यवाम्यत
इतिउत्तराद्यर्थः। ~~सा~~कथावकाशो विषयोक्त्यापहारानपेक्षबोध्यमात्रानिधानेपितावदरुणावाक्येप्रमाणानांसमवा
योनास्तीत्याहा ~~अ~~रुणादौतावदिति। श्रुत्यादीनामेकत्रारुणादौशेषेमिश्राकथनसमवायइत्याशंकातिरासार्थवे
नपूर्वार्द्धावष्टे। नहीति। प्रमाणस्यप्रमेयविशेषविषयत्वात् शुद्धस्यैवाहणस्यक्रियामात्राद्यिवेनश्रुत्याश्रुतिप्रमित
क्रियात्रयस्यैवाहणस्यश्रुत्फक्त्कारकापेक्षितक्रियासामान्याद्यमात्रेणापर्यवसानात्भूयःक्रियाविशेषपेक्षायामास
न्नक्रयाव्यपितयावाक्येनक्रयाव्यपयंतत्वेपिसत्याहणेतसीहितप्रयोजनानवाप्तेः प्रयोजनविषयेपेक्षांतरेसतिज्योतिषे
मापूर्वसंबंधवतः क्रयस्यसंबंधिनः सतीरुणागुणस्यज्योतिषमात्राद्यितयाप्रकरणेनप्रमेयत्वात्विषयनानात्वेनाविरुद्धास
र्वेषांविनियोजकतेत्यर्थः। कथंकारकश्रुत्याहणस्यक्रियात्रयप्रमितिरित्याशंक्यपदश्रुत्फक्त्कारकाव्यपदाराक्रियात्रयोप

विषयसम

श.क
४१

पत्रिसूचनार्थाकारकोक्तिः श्रुत्या कल्पितः प्रमितः कियया सहकारकद्वारा संबध्योय स्यात्तास्येति विशदः। विशेषस्य सामा
न्यं प्रत्याश्रयत्वेन विषयत्वादिशेषाणां विशेषाच्च यमात्रे वाक्यस्यात्र वस्तुतो व्यापारो नांगां पत्र्याख्ये विनियोगे प्रौढाभ्य
पेत्यवत्र विनियोगे वाक्य व्यापारं नानाविषयतोक्तेति सूचनार्था विषयवोक्तिः। कयस्येत्यास्यपद्यतिरेकं जनितापद्यी
प्रकरणासमर्पितज्योतिष्टोमापूर्वसाधनार्थत्वेन श्रुतिव्यापारपर्यवसानात् श्रुत्यपेक्षितशेषिस्वरूपसमर्पणमात्रे प्र
करणाव्यापारसूचनार्थज्योतिष्टोमविशिष्टस्य कयस्य शेषित्वात् विशेषणीभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्यो
तिष्टोमार्थत्वोक्तिरिति प्रकरणोत्पत्त्योतिष्टोमिकस्य कयस्य शेषइति पूर्वोक्तेना विशेषः। अर्थापत्त्याच बुद्ध्यंते संबंधं विप्रमा
ताकमिति वद्विनि यो गे व्याप्रियमाणाया श्रुत्यापक्षितस्य विशेषस्य वाक्येना पूर्वसाधनोपस्य च प्रकरणोत्पत्त्योतिष्टोमार्थत्वाच्च
प्रकरणयोर्विनि यो ज क श्रुति सहायत्वं विवक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्तिः प्रकरणोत्पत्त्योतिष्टोमार्थत्वाच्च
त्याक श्रुतिव्यापारपर्यवसानसूचनार्थे वास्यपस्य कियार्थत्वं श्रुत्येत्यनेनोक्तं। एकविषयापहारलक्षणात्क समवायोरुणा

संबध

राम

४१

दावनाशंक्यएवेतितिदशयितुमाह। नवेति। वाक्यादिप्रमाणकशेषत्वग्रहणात् श्रुत्यादिप्रमाणकशेषत्वग्रहणप्र
सक्तौ सत्यां श्रुत्यादिनाञ्च प्रमेयशेषत्वग्रहणार्थं वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिताः शेषोपक्रियेतत्तद्वाधप्रसक्त्यदर्शनेत्वपहा
राभावाच्चेकविषयापहारित्वलक्षणाः समवायः संभवतीत्याशयः। ज्ञातस्य बाधस्यानिवार्यत्वात् प्रसक्तोद्घटयत इत्यध्या
हार्यं। एतदेव विवृणोति। **॥** हीति। कतर्हि प्रमाणसमवायः संभवमीत्यपेक्षायां सचैकार्ये प्रमाणानां मित्येतद्व्याख्यायोनर
माह। **॥** न्वन्निति। एकस्या एवान्यूनानधिकार्याः। लिंगेन गार्हपत्यादपहृत्येन्द्रार्थत्वज्ञानात् श्रुत्यावेन्द्रादपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वं
ज्ञानान् श्रुतिलिंगयोर्विषयस्य परस्पररेणापहार्यत्वात् समानत्वाच्च समवाय इत्याशयः। परस्पररेणापहार्यः समानो विषयो य
द्ययोस्तेतथोक्तेतयोर्भविस्त्वन्तत्त्वकणमस्येति विग्रहः। **॥** शेषाणां वागम्यत इत्येतद्व्याचष्टे। नयेति। एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शो
षिणि तुल्योपहृत्यतन्योपकारनिवधनत्वाच्चान्यूनानधिके लिंगे नैव इतीति गार्हपत्यमपहृत्या ग्रेष्ट्यासु उपकारमाधन
त्वेन शेषत्वप्रतीतेः श्रुत्याच्चाग्रेयीतोपहृत्येन्द्राः शेषत्वप्रतीतेरेकशेषाख्यविषयापहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशयः **॥**

ल्युपकारः शेषाद्ये निबन्धनमस्येत्याद्ये शेषविशेषणो द्वितीयेत्येकेन शेषेणोपकारः साधितोऽप्येति विग्रहः कार्यस्य विरो
 धप्रहणाकार्यत्वे हेतुतामुपपादयितुमाह। सचेति विरोधं विना तापहारः संभवतीत्याशयः। प्रमाणविषये शेषे शेषवि
 षयः शेषापेक्षत्वे विशेषणस्यान्यतानतिरिक्तत्वे विशेषणस्य यथाक्रमं फलानि दर्शयितुमाह। यत्र पुनरिति शेषे क
 त्वविशेषणस्य समिध्यागादिषु शेषनेदे प्रमाणसमवायनिवृत्तिफलत्वे निहिते कथं तद्व्यङ्ग्ये व्यादिशेषनेदे तद्व्या
 श्रुतिलिङ्गविरोध इति तार्किके विरोधोक्त्या प्रमाणसमवायो ब्रूयत इत्याशंक्य नित्रोपकारसाधनशेषनेदोऽत्र विवक्षि
 त इति सूचनायां स्पष्टोक्तिस्तत्रावत्मात्रत्वे विशेषणफलं यत्र वा तस्येत्यनेनोक्तं शेषे केषपि शेषात्माधिक्यं यद्यदर्श
 णा मासयागां गातामेकैकस्मिन्नप्यग्रेयादौ शेषेण फलकार्यत्वेन शेषित्वात्प्रत्यंगं चोपकारभेदा समिध्यामजन्मा वांतरोप
 कारोपकार्यत्वेनाग्रेयस्य समिध्यागशेषितात्तन्मूलाद्यागजन्मा वांतरोपकारोपकार्यत्वेन तन्मूलाद्यागशेषितेत्येव
 मवांतरोपकारभेद निबन्धनमाधिक्यं तत्र शेषाणां शेषास्य विषयान्यत्वादसमवाय इत्युक्तं। यत्र शेषनेदोऽयत्र वा तस्य

वशेषस्य किंचिदाधिक्यं तत्र प्रमाणात्तां शेषाख्यविषयान्यत्वादसमवायस्यथायत्र शेषिनेदोयत्र वा तद्गतमाधिक्यं तत्र
शेषाणां शेषाख्यविषयान्यत्वादसमवाय इति प्रत्येकं तत्रेत्यस्याच्चयसूचनार्थोऽपि शब्दः। एवं सत्यपि विरोधविषयत्वाद्
लाबलचिंतायाः साक्षाद्विरोधग्रहणमेव कस्मान्न कृतमित्याशंक्य विरोधसत्यपि समवायाभावेऽप्यत्र द्वेण श्रुत्यादिना वि
नियोगो कृतेऽपि श्रुत्यनुमानमूलभूता कांक्षा निवृत्त्यभावेन श्रुत्यनुमानद्वारा लिङ्गादित्यविनियोगप्रतिबंधायोगात् सर्वेषां
तुल्यबलत्वापत्तेर्विरोधं विना बाधबाधकतायोगाद्विरोधापादनद्वारा समवायस्य बाधहेतुत्वेऽपि समवायस्यैव बलत्वावत्तत्वा
विषयत्वात् समवायग्रहणमेव कार्यमिति परिहारं सूचयि नुमाह। इतीति समवायेऽतीतीति करणार्थः। समवायाभावेऽप्य
महिषवद्विरोधसंज्ञवैयर्थ्येनेतरप्रतिबंधायोगात् सर्वेषां तुल्यत्वापत्तेर्वलवदबलत्वायोग इत्याशयः। समिद्यागादीनामंगानां
समांतरोपकारभेदेऽपि परमोपकारभेदेन नित्रोपकारसाधनरोषभेदाभावात्प्रमाणसमवायेऽप्येकपरमोपकारोपकार्य
त्वेनैकस्य शेषिणो नित्रोपकारोपकार्यत्वं निबंधनाधिकाभावात् केऽसमवायेऽसत्यपि विरोधाभावात् समवायस्य विरोधग्रहि

रा. क.
४३

वारावाते कथं समवायग्रहणाद्विरोधसिद्धिरित्याशंक्याह स्वस्थिति फलं भावयेद्यागेनेहमित्पद्ययिगायोगपद्येनांगानां परमे
पकारे विधानात् शुद्धादीनां च प्रत्येकविनियोजकतया योगपद्येनानेकांगविनियोजकत्वायोगात् प्रयोगवाक्यस्यैव विनियो
जकत्वावगतेस्तस्यैकत्वेन शेषप्रमाणानामेदानीमावात् समवायस्य च नेदाविधानत्वात् असमवायः शेषः नेदस्य च निन्नापका
रसाधनत्वेनेहविवक्षितत्वात् परमोपकारापेक्षया च शेषाणां निन्नापकारसाधनत्वाभावेन नेदानीमावात् असमवाय इत्युक्ते
प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयांगानां प्रत्येकमुपकारसाधनत्वावगमात्संहत्येकोपकारसाधनत्वायोगमाशंक्यसमिध्यागत
भावयेत्तत्तूनपाद्यागेन भावयेत्तदिति प्रात्यात्मिकैर्विधिभिर्व्यापारनेदावगतेः प्रत्येकबुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भृत्यानामेक
स्मिन्नुपपत्तयस्त्येस्वाम्यपात्रानेकव्यापारसाध्येसंहत्यसाधनत्ववदंगानां प्रात्यात्मिकभिन्नव्यापारद्वारासंहत्येकोपकारसा
धनत्वोपपत्तेः शेषत्वस्यैकत्वोपपत्तिस्त्वनार्थव्यापारनेदोक्तिः । एवं मध्ये कस्यैव प्रथमहविष्यन्मंत्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पु
रोडाशप्रथमपन्थाद्वानादौ शेषिणि शुद्धालिंगेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारवगतेः समवायग्रहणा

राम
४३

द्विरोधासिद्धिरित्याशंक्यलिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणात्वात् श्रुतेरर्थवादत्रिरस्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् न प्रमाणासम्भवात् इत्या
ह। नयेति। नूनत्वं शंकापरिहारं उपसंहरति। तस्मादिति। स्तोकशः बलाबलसंप्रधारणास्पविकीर्षितस्योचित्योक्त्यर्थमिकार्ये
ति भाष्यमनेकेषु अर्थेषु वाच्यं वृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वे च द्वयोर्द्वयोः संप्रधारणायोगादयुक्तमाशङ्क्येकार्थवृत्तित्वोक्तिरेक
कालविषयासंप्रधारणाचैकैकस्याभिप्रेतत्वे वपरिहर्तुं माह। नयेति। स्रवेकं शो बलाबलोक्तेर्नाष्टे स्तोकशः संप्रधारणास्पाने
चित्पशंका निरासार्थत्वं घट्टामेकस्मिन्नेव काले बलाबलकथनीयत्वात् न्यासवितां कौकसंप्रधारणास्याभिप्रेतत्वे द्वयोक्तिर
युक्तेति आशङ्क्येकैकस्य द्वितीयेन सहैव मर्थत्वेन द्वयोक्तिव्याख्या उमाह। यत्निति। कौकस्मिन् श्रुत्यादिरूपार्थे बलाबलवा
वर्तते इत्येवमेकार्थवृत्तित्वाद्वाच्यतावदन्यथा व्याचष्टे। कार्येति। न देवोपपादयति। न निहीति। बलाबलं प्रति श्रुत्या
दीनां प्राधान्यात् प्रति प्रधानं बलाबलोक्तिरावर्तनीयेति आशयः। एवमथैकैकस्य पंचभिस्सह संप्रधारणीयत्वात् द्वयो
क्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। नयेति। श्रुत्यादिबाधितेन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्यादेर्वाक्यादिबाधकस्य लिङ्गादेर्बाधकेन श्रुत्यादिने

का

त्यर्थः सन्देवविद्वानिति न हीति न वेति भाष्यश्रुतिलिङ्गबलावलसंप्रधारणस्य प्राथम्येचित्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे न वेति।
किं पुनरित्युदाहरणप्रश्नमाद्यनेकोदाहरणसंज्ञावात्त्रययुक्तमाशङ्क्य किंविदुदाहरणसंभवतीत्येवमाशयत्वेन
व्याचष्टे किमिति। केवलस्य पदस्य श्रवणसामर्थ्याभाविनियोगादश्रुतिलिङ्गयोस्त्वकीयस्य विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्या
यविनियोगसामर्थ्याद्विवेकोत्पन्न इत्यर्थः। ऐदं त्फन्नरनामं विवेकहेतुन निश्चानादयुक्तमाशङ्क्य ह। न च माणोति॥
अत्रेति संदेहभाष्यमाह। सिद्धिलिङ्गमिति भाष्ये लिङ्गबलीयस्योक्त्येवैत्यपि नियमस्योक्तत्वाद्यदि तु लिङ्गबलीय इत्यन्तात्
चतुर्धा संदेहप्रतीतेर्न माशङ्क्यलक्षणार्थत्वेन व्याख्यानुमाह। किमिति। यदि तिसंदेहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
व्याख्यानुमाह। यदि तिसंदेहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यानुमाह। यदि तिसंदेहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यानुमाह। यदि तिसंदेहहेतुभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन व्याख्यानुमाह।
तिप्रश्नमाद्यश्रुतिः ऐदं आर्गाहयद्यत्यमिति द्वितीया विनक्ति लिङ्गमंत्रेषु बचनसामर्थ्यामिति प्रकरणाधिकरणोपवक्त
मभाष्ये श्रुतिलिङ्गस्वरूपस्योक्तत्वात्त्रययुक्तमाशङ्क्य श्रुतिलिङ्गयोर्वाक्याद्विवेकाभावाशयत्वेन व्याचष्टे न वेति। केव
स्ति श्रुती विषयमात्रादर्थतर्हि विरोध इति भाष्ये वापपत्तिर्यथा मात्रादविरोधात्स्वत्वमिति भाष्ये एव समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाण

राम
४४

सपदप्रयोगान्नावादिति वार्तिकेन सर्वेषु वाक्यत्वाशयेन शुतिलिङ्गारूपे र्थे वाक्यत्व आन्त्यापूर्वोक्तमपि स्वरूपं प्रकृ-
तीत्यर्थः॥ शुतिरित्फत्तरमाध्यं प्रति निरासकविवेकामभिधानादयुक्तमाशङ्क्येन वर्तवदित्यादि भाष्यवक्ष्यमाणविवे-
कानि प्रायेणोदाहरणान्नावाशयस्य प्रश्नस्येन्द्रोतिभाष्येणोत्तरमुक्ततेनैवाप्रिप्रायेणेदमप्युत्तरमित्याह॥ तवेति॥ प्रश्नाश-
यनिरासे विनोत्तरत्वायोगा उत्तरोक्त्यातेनैवाभिप्रायेणेति पदद्वयानुषंगस्यैवैतस्य च वक्ष्यमाणविवेकविषयत्वपरामर्श-
त्वं सूचितं॥ अथेति प्रश्नमाध्यं वाक्यस्य शुतिलिङ्गाभ्यां विवेकामावाशयत्वेन व्याचष्टे॥ पुनरिति॥ संहृत्येत्फत्तरमाध्याशयमा-
सिद्धांतेति॥ पदसमूहस्यैकवाद्याभावात्त्रययुक्तमाशङ्क्यद्वेधाद्याचष्टे॥ अथपि वेति॥ वाक्यार्थगमयंति संतीत्याद्याख्या-
नेव गममात्रलक्षणार्थमिदधातिः॥ द्वितीयेत्वे केन पदानिहितपदार्थागम्यमानेन वाक्यार्थेन पदसंघातस्य प्रयुक्तत्वात्सं-
घातमापन्नानि स्वस्वपदार्थमिदधातिपदानि वाक्यमित्यर्थः॥ अथान्वयमभिधानानपेक्षस्य पदसंघातस्य वाक्यार्थमभिधाना-
नुपसंस्कृतस्यैकमात्रमुपेक्षयित्वा नैवास्त्वर्थस्यास्य सिद्धांतसंभवोपदार्थमभिधानानपेक्षस्य पदसंघातस्य वाक्यार्थमभिधाना

का. का.
४५

विताया सुपसंहारस्योपक्रमानुरोधवृत्तित्वेन वाक्यार्थधारणासिद्धांतमंग। पुनः पदार्थनिधानद्वारतोक्ताप्रश्नाशयविवर
णार्थयदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टे यदीति विवेकोक्त्यर्थतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे। नदिति वेदे मंत्रयतिरिक्तस्य शब्दस्य लिंग
विनियोज्यत्वाभावात् प्रकरणाधिकरणोपक्रमे मंत्रविनियोगहेतुलिंगप्ररूपप्रदर्शितार्थमंत्रेषु वचनसामर्थ्यामित्क कं
कारकविभक्तिश्रुतेरेव विनियोगहेतुत्वात् कारकविभक्त्यपलक्षणात् द्वितीयाविभक्तेश्रुतितोक्ता का पुनरत्र श्रुतिः
किलिंगमित्यनेन त्वेदमदाहरणं। अशब्देन श्रुतिलिंगयोः पृष्टत्वादिदृशद्वयदेवताभिधानसामर्थ्याल्लिंगमित्क कं
हपत्यप्रातिपदिकोच्चयं विना विभक्तिमात्राद्गार्हपत्यप्राधान्याप्रतीतिलिंगविरोधाभावेन बलाबलं चितोदाहरणत्वाये
गप्रसंगात् गार्हपत्यपदश्रवणस्य श्रुतितोक्ता इह पुनं श्रुतिलिंगवाक्यानां लक्षणातो विवेकार्थसामर्थ्यामात्रस्य लिंग
लक्षणात्वेऽर्थतिरविषयलिंगस्य श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकस्य स्पष्टत्वाच्च विषयलिंगस्य श्रुतिवाक्याभ्यां विवेकार्थाभिधा
नसामर्थ्याल्लक्षणाद्यदर्थमभिधातुं सामर्थ्यं तच्छब्दस्य लिंगमिति वेदतोक्तं। विधामिधानश्रुत्याल्लिंगवाक्याभ्यां विवेकाशं

राम
४५

कार्या द्वेदेवविनियोगश्रुतेरपि त्रिविवेकापन्ने र्यदर्थस्य स्वरूपेणावितत्वे कार्यनिवाभिधानं मंतं द्रवणमिति कृत्वा क्र
तिरितितकृद्वाधाहारेण श्रुतिमात्रलक्षणा मुक्ताश्रयजन्यस्य शब्दानस्य श्रवणशब्दाद्यत्वप्रसिद्धेः शब्दजन्यार्थाज्ञा
नारथ्यस्याभिधानस्य श्रवणशब्दाद्यत्वायोगात्तत्पर्यायश्रुतिशब्दाद्यत्वात्तदुक्तेत्याशंक्यसौर्थः श्रुत्यागम्यत इति कृ
त्वा श्रुतिजन्यार्थविगमाराद्यमभिधानं लक्षणाया श्रुतित्वेन व्यपदिश्यत इत्फक्ते वाक्यार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दश्रवणारथ्य
श्रुतिजन्यत्वा श्रुतित्वापत्तिरित्याशंक्यपदार्थाभिधानानपेक्षा कृद्वा श्रवणार्थार्थगम्यते स एवानंतर्था श्रुत्यागम्यत इति
व्यपदिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारागम्यमानो वाक्यार्थ इत्फक्ते संहत्यार्थमित्यनेनैवाक्यमात्रलक्षणा स्यात्कृत्वा त्रेहान्यत्र
लक्षणादाद्यमित्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्यं ग्राह्यं न देतदित्यादि न लिङ्गादित्यंतं भाष्यं श्रुत्यादित्रयसंकरशंका
तिरासार्थत्वेन द्यारयातुं शंका तावदाहं सार्वभौम इति। एतदेव विवृणोति तया हीति। तच्छंका निरासार्थत्वेनार्थानो भाष्यं
द्याचष्टे। सत्यमिति। यद्यपि ब्राह्मणे मंत्रे च शब्दशक्तिरभिधानाया श्रुतिश्चास्ति तथाप्येवागार्हपत्यस्य प्रकाशनाद्योक्तिः

का.
४६

कर्येति शक्त्या नावगम्यते। इदं गत्व मतिश्चैद्या न शब्दश्रवणो नाभिधानद्वारा कृतेति श्रुति लिंगयोः परस्परं विवेकः शक्त्या
वक्तुमित्याशयः। अभिधानद्वारत्वसूचनार्थं कारित्वं क्तं। पूर्वा द्वैद्या चष्टे। काहीति। ब्राह्मणपदस्य या शक्त्यं आगाहप
त्यागता वगम्यते। मंत्रपदस्य यावेति विकल्पापेक्षं केन स्यात् शक्त्या त्वं विनियोगा योमा ब्राह्मणपदस्य
शक्त्या नैदो मत्रो गाहपत्यां गमवमस्य त इत्फक्ते ब्राह्मणपदमा मेव तर्हि स्यात् शक्त्या स्वेष्टुस्वेष्टे इत्यादिष्वर्थेषु विनि
योगा संभवात् श्रुतित्वा निमित्तं पु ब्राह्मणादिपदे ष्वपि विनियोगहेतु शक्त्या ख्यलिंगोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिंगा
न इत्सा शक्त्ये किं क्तं विनियोगहेतुत्वे पितस्य लिंगस्यैव क्तं विनियोगहेतु शक्त्या ख्यलिंगोपपत्तेर्न श्रुतेर्लिंगा
द्विवेको गम्यत इत्याशंक्यलौकिकार्थे विनियोगहेतुत्वे पितस्य लिंगस्यैव क्तं विनियोगहेतुत्वाभावाद्विवेकसिद्धिरि
ति परिहारसूचनायेतान्ये वेत्तुं क्तं प्रतिपदं शक्ति मे देपि सामान्याशये नैकवचनं। गाहपत्योक्ता वशक्त्ये इत्यमंत्रस्य
गाहपत्ये विनियोगा यो गान्मंत्रपदस्य या शक्त्या मंत्रस्य गाहपत्यां गत्व न विष्यतीति द्वितीयपक्षनिर्गमार्थं ब्राह्मणं

राम

४६

पदे मंत्रि पदस्य मशक्तिमिव शक्तिमप्यनपेक्षस्वकीयेऽस्मिन् तत्तमत्वाद्युक्तिमाप्रथ्य वशादीऽस्मिन् तत्तमत्वादिषु प्रवृ
त्तैरेदस्य मंत्रस्य गार्हपत्या गत्वमभिधीयत इत्युक्तैकथमशक्तस्य गत्वा यपत्तिरित्याशंक्य मंत्रशक्तिग्रहणात्प्राक्
स्वसामर्थ्यवशेनांगत्वाविधाने निष्पन्ने तदन्वयानुपपत्तिगम्यत्वेनांगत्वाविधानात्प्राक्शक्त्यग्रहणात्तद्व्युत्थमा
णात्वरूपेण शोक्त्यनपेक्षोक्तानस्वरूपेणोति न वेत्यनेनोक्तेन वगतापि विनियोगहेतुर्न विष्यतीत्याशंक्यता तस्यैव प्रा
वस्यपक्षो र्थज्ञापकत्वनियमान्नातामाया रशक्तेरंगत्वाद्ये विनियोगे हेतुत्वोपपत्तिरित्याशयेन तेनेत्यनेन परि
हृते विनियोगहेतुत्वाभावे कल्पनानर्थक्यमाशंक्यकारकहेतुत्वात्कल्पनार्थत्वे यद्यपीत्यादिनोक्ते शेषिज्ञापने नैव मं
त्रस्यांगत्वादज्ञातशक्तिकस्य ज्ञापकत्वायोगात्तद्विज्ञापनरूपंगत्वे कारकताप्ययुक्तेत्याशंक्यविनियोगवाक्यस्य पौ
रुषेयत्वे सति प्रमाणांतराशब्दस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तेरंगत्वाविधानात्प्राक् विनियोग्यमंत्रप्रयोक्तुः शोध्यविधान
शक्तिज्ञानमपेक्ष्य स्यात्तदेतत्वेन त्वस्यापौरुषेयत्वास्वयंप्रमाणांतरानवगतगोराशक्त्याहेतुत्वोपपत्तेः मंत्रप्रयोगकालेश

गो गहे तु त्वं तथा मंत्रेण मिधानस्येव प्राथम्याद्वि नियोगहेतुत्वापत्तेर्न लिङ्गस्य श्रुतिर्न विवेकः शक्त्येव विगंतुमिच्छाशंकते।
ननु चेति। इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानं पूर्वमनुमंत्रस्येद्रागत्वाभिधानमिति विवेकहेतुमाह। सत्यमिति। विनियोगानभिधा
ने विनियोगशक्तेः कल्पकानावेनासिद्धेः स्वरूपाभिधानशक्तेः आभिधानमात्रहेतुत्वेन विनियोगहेतुत्वानावात् न शक्त्येद्रा
गतसिद्धिरित्याशंक्याह। अन्ये वदेति। स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तद्वक्तैककल्पिताया स्वरूपाभिधानशक्तिबलेन वि
नियोगयोग्यत्वाद्या शक्तिः कल्प्यते ततश्च विनियोक्तं कल्पितं शक्यत्वात् तस्याश्रुत्या विनियुज्यत इत्याशयः। साकोदशक्त
स्यापि देवदत्तादेः विनियोक्तारमननुविदधानस्य विनियोक्तं मशक्यत्वदर्शनाद्योक्तं न शक्तस्मत्तत्र विनियोक्तं शक्य इ
ति नियमानुमापपत्तेः कथमभिधानशक्त्या विनियोक्तं शक्यत्वं कल्प्यत इति आशंको प्रश्नपूर्वनिरस्यति। कथमिति अत्र
शक्तौ न ह्यशक्त इति कर्मोत्पन्ननिष्ठाताभ्यां शक्यत्वा शक्यत्वोक्तेः प्रकरणात्मा तस्य मंत्रस्य प्रकरणगत्वेन गते कथं तस्योपक
रिष्यतीत्यपेक्षायां शक्यालोचनयानेन मंत्रेणोत्रमभिदध्यादिति विनियोजकश्रुतिकल्पनावदश विनियोज्यत्वावगतेर्विनि

का.
४२

योक्तुमशक्यस्याभिधानशक्तिकल्पितयापिश्रुत्या विनियोज्यत्वायोगादभिधानशक्त्या विनियोज्यत्वेशक्य इत्यर्थः। लोकव्या
ख्यानाया शक्त्येत्र विनियुज्यते मा विनियोजितस्य वशविनियोज्यता केन विदवगतेत्याशंक्याभिधानशक्त्यैव श्रुतिकल्प
नद्वारा वशविनियोज्यता वगतेति सूचयिषुमाहे। ततश्चेति। हेतौ च शततोभिधानसामर्थ्या श्रुतिकल्पनाद्वारा यो विनियो
गो मिमतः स द्वितीया द्विनियोजकं शक्यत्वरूपा सामर्थ्या कल्पयिष्यते समर्थयिष्यते उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभि
धानशक्तिबलेन विनियोजकं शक्यत्वं कल्पत इति क्रियायाः क्रियाया मुपपदस्मृतं तत्तद्वृत्त्ययेन विनियोगशक्ति
कल्पत इत्युपपदार्थः। भूतविनियोजकं शक्यत्वं कल्पनक्रियायाः कल्पयिष्यत इति क्लृप्तसामर्थ्य इति सामर्थ्यावक
कल्पयत्फलोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानादर्थः। अभिधानशक्तिमात्राद्विनियोगोपपत्तिरित्याह। निति। अतदेवोपपादयति प्रथमेन हीति। पूर्वगा
वगतेऽपि विनियोगो द्वितीयं विज्ञाननिर्वहतीत्याशयः। श्रुतिर्निगद्यो विवेकमुक्तं स्पष्टयति। अत इहेति। श्रुतौ ज्ञानं

राम
४८

त्वरूपेणासत्यवसासमर्थमंत्रस्यागतोद्यतेलिंगोत्वनुक्तांगत्वंसमर्थमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः। श्लोकं व्याचष्टे। अविद्यमानमे
वेति। तातत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितं। अंगत्वस्य विधानात् कल्प्यमित्यर्थः। न देतदित्यस्य श्रुत्यादित्रयपरामर्शित्वसू
चनाथं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्तिकेनाशंकितमपि श्रुतिलिङ्गाभ्यां वाक्यस्य विवेकं निरस्यति। वाक्येषु न रिति। सर्वेष्वेव
ति भाष्यात् श्रुतिलिङ्गविरोधोदाहरणो श्रुत्यादित्रयविवेककथनस्य सर्ववाक्येषु विवेकं ~~निरस्यति~~ तानार्थत्वावगतेर्वाक्य
प्रकरणादिविरोधोदाहरणोऽप्यप्रकरणादिविवेकोपिकस्मात् न्यायेन पृष्टः कथितो वेत्याशंक्याह। कथं भावेति। तदा वष्ट
इत्यस्मिन्नर्थे विवेचित इति। अत्र प्रत्ययप्रयोगेन कथित इति वाच्ये प्रत्ययानुग्रहाद्यो धातुः। आख्याते श्रुत्यादित्रयसंकरश
कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवयोजयति। नदिति। श्रुतिवाक्याभ्यां लिङ्गविवेकोपपादनार्थमिह तावदित्यादि
पदानि तत्तन्नाष्टावयवयोजयति। नदिति। लिङ्गा श्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेवमिति भाष्यावयवयोजयति। न ह्यप्येते पुन
रिति। का पुनरत्र श्रुतिरित्यादिभाष्याणां श्रुत्यादिविवेकोक्तेरिन्द्रदाहरणोऽप्युतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्वसूचनार्थत्वेन य

इमात्रेवलेगिकविनियोगस्यपर्यवसानाभ्युपगममेतिहा विरोधाद्वाक्येनकृत्स्नमंत्रविनियोगानुपपत्तेरिंद्रपदसामर्थ्ये
नकृत्स्नमंत्रविनियोगायपदोतराणामिंद्रविशेषणानिधानसामर्थ्यसंपादनमात्रेयाक्यव्यापारावगमास्त्रिगेनेवकृत्स्नम
ंत्रविनियोगासिद्धेर्नवाक्यस्यविनियोजकतेतींद्रशब्दत्वात्कृतं कृत्स्नमंत्रस्येन्द्रप्राधान्यमितिभाष्येणोपपादितत्वात्तल्लिङ्गत्व
मभ्युपगम्यब्राह्मणवाक्यस्यविनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेवंतर्हि लिङ्गवाक्ये इतिभाष्येणोपपादितत्वात्तल्लिङ्गत्व
क्रमेणपरेषांभाष्यव्याख्यादृष्टयितुमुपन्यस्यतिअत्रेतिअथपूर्वकमपकेषहिनुमाहाकृतइतिशंकावादिनैवंतर्हि लि
ङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रोपह्वानकल्पकस्यप्रमाणस्यलिङ्गत्वान्नपुनर्वाक्यत्वाभिधानाशङ्कान्निरासार्थमय
वेतिभाष्यमेवंतर्हीत्यतःपश्चादसंबद्धमित्याशयःकृतर्हिअथवेत्ययंयथोयोजनीयइत्येपेक्षायांयत्रयद्येवमितिभाष्य
द्वयोर्वाक्यत्वशक्यतेतदभिधीयतइत्यादिनाततोगाहंपत्यइत्यतेनद्वयोर्वाक्यत्वसंतवेपिश्रुतिलिङ्गयोस्मादुदन्त्यान्यविवे
कास्तीत्कृतेवाक्यादिवेकोक्तयेथवेत्यनेनैकवाक्यत्वव्यापारनिरासोवकल्पतेइत्यभिधानपूर्वकंश्लोकव्याचष्टेअत्रेतिइ

का०

षयति। अत्रितीयद्येवमिति नाष्टेण शुति। लिङ्गयोर्वक्तृत्वोक्त्या वाक्याद विवेकं शंकित्वा शुतिलिङ्गवाक्यानि विवक्तव्यानीति
अनेन द्वितीयासामर्थ्याद्वाहपत्तप्राधान्यप्रतीतेः शुतेर्लिङ्गत्वेन लिङ्गादविवेकः मंत्रेणैव मिथानादिद्रप्राधान्यप्रतीतेर्लि
गस्य शुतित्वेन शुतेरविवेकवाक्ये चर्धेदएवाग्नेरजायतेत्यादिनिरूपकमष्टैः पदैर्वेदाभिधानादुच्चैर्कचेत्यादीनां बोधसंहा
रस्यानोक्तगादिशब्दानां वेदाभिधानसामर्थ्यादुच्चैश्चादीनां वेदधर्मत्वप्रतीतेर्वक्तृत्वस्य शुतिलिङ्गाभ्यां अविवेक इति शंका
त्रयसूचनां च नुष्टयमध्ये कदाचन सरीरसीत्यनेन मंत्रेणोक्त्यादिनाष्टेण लिङ्गस्य शुतिवाक्याभ्यां विवेकानिधानात्तत्
तीयाकांशलिङ्गांशोवाद्यापरिहृत्यनत्वेवमित्यादिना च शुतेर्लिङ्गात्तविवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य शुतिलि
गाभ्यामविवेक इत्यंतिमाया मंदत्वाद्भेदे तस्यैव समवेतं विविकं च दृश्यत इति प्रतिज्ञासाधेनानिराससिद्धेस्तत्परिहारका
लेपि शुतिलिङ्गयोर्वक्तृत्वादविवेक इत्याद्यां शंकां लिङ्गांशोनापिशब्दांतरस्य समीपउच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृ
तत्वाडपेक्षैव तहीत्यनेन शुत्यंशो बुभाष्यते तदेवमित्यनेन शुतेर्वक्तृत्वादविवेकेपि श्रुतेरेव लिङ्गाविरोधो न वाक्यस्यैव वि

राम
५०

वेका स्फपगमेनपरिहारेदहेल्लिंगस्यापितर्हिवाक्यादविवेकास्फपगमापत्तेः कृत्स्नस्यमंत्रस्य शुत्पागार्हपत्येविनियोगा
तकृत्स्नस्यमंत्रस्येद्रेविनियोजकेनवाक्येनेवश्रुतेविरोधप्रतीतिः पदमात्रविनियोजकेनलिंगेनविरोधान्नावातश्रुतिवाक्य
योस्मप्रधारणापत्तेर्नश्रुतिलिंगविरोधोदाहरणतायुक्तेतिलिंगांशेवाक्यत्वशंकायानापिशब्दांतरस्येत्यनेनपरिहृता
याअपिश्रुतिदष्टांतेनपुनरुज्जीवनमाशंक्याश्रवेत्यनेनोभयोर्वाक्याद्विवेकानिधानात्परिहारः संभवतीत्याशयः। एत
च्चाश्रवेत्यस्येशंकापरिहारार्थत्वादादौनिवेशोयुक्ततुपकर्षवाद्याशयमायाद्योक्तंवाक्यवेत्यनेनोभयोर्वाक्यत्वेनि
रस्येश्रुतेर्वाक्यत्वशंकानुद्धानात् एवंतहीत्यत्रवाक्यशब्दोनयुक्तत्वाहाअपिवेति। अपकर्षवाद्युक्तंअपकर्षकारणंहे
धानिरस्यति। अतइति। योदेवताविशेषवक्तृशक्तोतिइदशब्दः सोस्यामृचिविद्यतेकर्मसमवेतत्वाच्चेदशब्देक्तयादेवत
याप्रयोजनमस्तीति। एवंशक्त्यालोचनयानेनमंत्रेणोदुपस्थातव्यइत्येवंगम्यतेनत्विदशब्दश्रवणमात्राकृत्वांतरसामीप्या
द्वेत्फक्तेकथमिदशब्दशक्तिमात्राह कृत्स्नस्यमंत्रस्येदंगत्वावगतिरित्याशंक्येतकारणोनेद्वानिधायकशब्दोस्मिन्मंत्रे

कारि
५१

युज्यते तदेकवाक्यत्वेन वावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यते तेन कारणेन कृत्स्नं मंत्रस्योङ्गतावगम्यते इति शक्तेरकवाक्यत्वात्
मंत्रस्योङ्गतावगमाभिधानाद्वाक्यसंकीर्णमेव लिङ्गं श्रुति लिङ्गविरोधाभिधानो निमित्तं इति मन्यमानेनाहे श्रायद्यथे
वंविधलिङ्गं तवाभिमतं तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः श्रुतिविरोधोदाहरणानामनुक्तेरप्येव वादमात्रेण लिङ्गत्व
स्योक्तत्वात् तद्वाक्ये तु वाक्यत्वाभिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन केवलस्य वाक्यस्य वि
नियोजकत्वं निरस्यताऽपत्तीतस्यापि लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं न विद्यतीति शेषमपनेतुमथ वेत्त्यनेन नम्यत्र वा
क्यत्वं निरासोऽयुज्यते यद्वा श्रुतेरेव केवलाया वाक्यात् विवेकोऽयं वाक्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोगप्रत्यकारणत्वं
विवेकितं नमंत्रस्य दृष्टांतार्थं नमंत्रस्यास्यैकवाक्यात् विवेकाकारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसंगात् स्मारितमित्येवं यथान्या
समेव हि ते ग्रंथसंदर्भे व्याख्यातं कार्यमिति भावे कृतोऽयं नेरर्थः ॥ स्वमतेन यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तद्हीति नाप्य
स्य वाक्ये तदित्यवयववरे द्वाः कविदुपस्थानार्हपदार्थं प्रति तृतीययांगत्वं प्रतीतेर्गर्हि प्रत्यस्यैकं चिन्मंत्रप्रतिद्विता

राम
५१

[illegible]

का.
५२

रितस्येत्यनेन मंत्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरासेनोक्तत्वात् श्रुतिवच्चलिंगवैलक्षण्यानुपलंभात्त्रैकवाक्यत्वादिद्वयाभा
न्याकिंविदशब्दवत्त्वात्तत्र स्पेति लिंगस्यैव श्रुत्या विरोधेन वाक्यस्येति लिंगविरोधोक्तेः कथमप्येन रुक्त्यमित्याशङ्कता
पीत्यनेन ~~केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वेति~~ रप्तेपीदशब्दस्य लिंगोत्तावशिष्टानां च पदानां वाक्ये
न विनियोगाद्विगसहितस्य वाक्यस्य कृत्तमंत्र विनियोजकत्वावगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन चलिंगस्य कृत्तमंत्रवि
नियोजिकया श्रुत्या विरोधात्तावात्वाक्यस्यैव श्रुत्या विरोध इत्येवं वाक्यत्वविषयदीर्घद्वेषशेषा पन धार्य केवलस्य प
दस्य संपूर्ण एव हारातं गत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इदं विशेषणोक्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानां इ
डाक्तिशक्त्यपपन्नेः श्रुतिवाक्यान्त्या सामान्य विशेष विनियोगवच्च पदमात्रकृत्तमंत्र विनियोगयोरन्योन्योपकारित्वा
भावेन विरोधात्त्रिगविरोधिना वाक्येन स्यात्तादि मंत्रवत्कृत्तमंत्र विनियोगायोगात्त्रिगविनियोगापेक्षितस्य पदा
तरणमिदं विशेषणोक्तिसामर्थ्यात्संपादनमात्रे वाक्यस्य व्यापारेन विनियोग इत्येवं एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्याप्या

राम
५२

रतिरासमात्राद्यं नैकवाक्यत्वादिद्व्यप्राधान्यमित्त्वं कृतमित्येवंपरिहरति। लिङ्गेति। कृतिवाक्ययोर्द्वयोरपि द्वयविनियोजके
ताभ्यपगमेऽकृत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यान्पेक्षायाः कृतेरपि यदेदं द्वास्तृतीयाश्रुत्येत्पादिवार्त्तिकोक्त्या
येनाविरोधात्कृतेरेवविरोधोनवाक्यस्येतिपरिहारो न युक्त इत्याशङ्किता हि प्रति। कथं पुनरिति। आक्षेपनिरासाश
क्तेरेतत्परिहाराद्यन्वेन नाप्यारयानापरितोषाच्चमतेनायवेति नाप्यस्य मंत्रवद्वाह्योपि एकवाक्यत्वस्य विनियोगाद्या
पारनिरासार्थत्वेन गारया सूचनार्थं विरोधेशीघ्रप्रवृत्त्या कृत्यलिङ्गादिकल्प्य कृतिप्रतिबंधवदविरोधेऽपि क्रियासामा
न्यस्य विधेयत्वेन साक्षात्परं परयावापुरुषार्थाननुबंधितया शेषित्वानर्हत्वाद्वाक्यार्थानवच्छिन्नभावनाशयत्वेनासामा
न्योक्तेः संज्ञाधिकरणाभाषोधात्वर्थानवच्छिन्नायाभावनायाधर्मव्यस्यनिराकरिष्यमाणत्वेन दोषतादवस्थात्सामान्ये
गविनियोगायोगेन क्रियाविशेषेण विनियोगं विना तृतीयाकृत्यपर्यवसानायाधर्मव्यस्यनिराकरिष्यमाणत्वेन दोषतादवस्थात्सामान्ये
सान्यतः समीहितंगत्वेन गते समीहितविशेषसमर्पणाद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थेण विनियोजकत्वादाख्यातोक्तविधिवि

का.
५३

हितस्येवांगस्याद्वितीयाविनियोज्यत्वात्वागतेरंगमात्रविनियोगे पर्यवसानायोगादक्षरश्रवणाकृतएवायंगार्हपत्यांगमाप्र
त्ययइतिवार्तिकाञ्चविशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानावगातेरेन्द्राःगार्हपत्यांगत्वबोधायैविनियोगेशीघ्रप्रवृत्तया
श्रुत्यावाक्यकल्पश्रुतिप्रतिबंधाद्विनियोगेवाक्ययापारावुपपन्नेनवाक्यप्रवृत्तिनिरसामुपपत्तिर्लिंगविरोधादित्येवंपरि
हरति॥उच्यतेइति॥ ॥कल्पश्रुतिप्रतिबंधसूचनार्थं दृष्टान्तोक्तिः॥सैवप्रवर्ततेइतिएवकारेणावाक्यप्रवृत्तिनिरसामु
पपादयितुंश्रुतिकल्पनप्रतिबंधोक्तेःपूर्वप्रवृत्तकृतिःश्रुतेःशीघ्रंप्रवृत्तावपिसामान्यविषयत्वादविरोधवाक्यप्रवृत्ते
श्चातिरासाद्वाक्यविरोधमाशंक्यश्रुतेर्लिंगविरोधवाक्यस्यैवाविरोधवक्तुंविशेषविषयत्वसूचयितुमाहाय्येतिवि
शेषविषयत्वविनाप्रतियोगित्वायोगात्प्रतियोगकृत्वाश्रुतेर्विशेषविषयत्वसूचितं॥परिहाराशयात्तानाहंकृते॥तमु
चेति॥तृतीययागार्हपत्यमेवप्रत्येन्द्राःशेषत्वोक्तेःद्वितीययाचैवमीमेवप्रतिगार्हपत्यस्यशेषित्वोक्तेःश्रुत्येवविशेषवि
नियोगेकृतेवाक्यस्यविनियोजकत्वायोगात्विशेषविनियोगप्रवृत्तश्रुत्यपेक्षितविशेषेणाविशेष्याच्चयमात्रार्थत्वा

राम
५३

वृत्ततेः श्रुतेरेवलिङ्गविरोधो न वाक्यस्येति स्वाभिमतपरिहारात्। यविवराणां शंकां निरस्यति **कथमिति**। एकः श्रुति
कृतो न्यो वाक्यकृत इत्येवं प्रत्येकव्यवस्थितत्वेनाङ्गपञ्चयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावेऽपि श्रुतिकृ
तस्य सामान्यतोऽङ्गपञ्चयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषत एवाङ्गपञ्चयः श्रुत्या क्रियत इति सूचयितुं तत्रैककृतं
। निश्चितिद्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गपञ्चये व्यापारभावः स्पष्टीकृतः। कीरान्तरात्तायेत्यत्र समवाये हि सत्प्रीत्या देः परम
तेऽस्त्वित्वा कृत्वादिह वासापस्य क्रियासंबन्धः श्रुत्येतादेः श्रुतद्वन्द्व्यानुसारेणैव व्याख्यातत्वात् पूर्वपरवार्तिकविरोधः। **माघा**
क्तं द्वितीया श्रुतेर्लिङ्गविरोधमुपपाद्य विधानार्थक्यपरिहारायैवं द्वयतिरिक्ता गत्वस्यैव्याः कल्पत्वेनाख्याता व्याधी
नत्वा त्वाक्या नपेक्षायास्तृतीया श्रुतेरपि लिङ्गविरोधायोगात् स्वानभिमतमपि तृतीया श्रुतेर्लिङ्गविरोधं प्रौढिप्रदर्श
नाय **ह**वेति। **श्रुति**लिङ्गविरोधोऽपि संहारार्थं तस्मादिति भाष्यमाचष्टे। **तस्या**दिति॥ **श्रुति**लिङ्गविरोधोऽप्याद न
स्यसूत्रोक्तसमवायोऽप्याद नार्थत्वं सूचयितुं श्रुति लिङ्गविरोधोऽप्याद नोतं भाष्यमाख्यायमाघ्यशेषमाख्यानात् प्राक्

का. ११ सूत्रं व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह किं तावदिति। अत्राप्यनुमानद्वारा लिङ्गादीनां प्रामाण्यात् प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेच लिङ्गादिभिः कृत्या
 देः प्रत्यक्षश्रुतिविरोधस्यास्येत्येव श्रुतेः कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं तुल्यबलतेत्याशयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयतीति॥ इति॥
 स्वशक्तेरित्यनेन स्वतः प्रामाण्याश्रुतिवैषम्यसंज्ञितं स्वतः प्रामाण्यापेक्षिकविद्वाधादप्रामाण्यप्रत्यक्षादिविषयतीत्याशं
 काह। ~~सर्व~~ इति। प्रत्यक्षादावपि किंचित्प्रामाण्यमेव कश्चिच्च प्रामाण्याभास एवेति नियते करुणप्रकारद्वयातिरिक्तद्वैतस्य
 लक्षणाप्रकारांतरानावात्प्रामाण्याभासता आभासस्य वा प्रामाण्यानां स्वीत्युक्ते स्वतो न्यथात्वाभावेऽपि स्वीयात्प्रामाण्यास्य
 प्रामाण्यं न विषयतीत्याशंकाबाधलक्षणात्वात् प्रामाण्याभासकदाचित्प्रामाण्यास्य बाधो वा ध्यस्य वा प्रामाण्यात्तेत्फल्काऽत्रापि तर्हि
 प्रामाण्याभासा एव बाधियन्ते इत्याशंक्य प्रत्यक्षस्येदियसंनिवृत्तार्थविषयत्वात् इंदियासन्निवृत्तार्थविषयसंचारे नुमान
 स्याद्यापकविषयत्वादद्यापकविषयसंचारे प्रामाण्याभासतेति एवं सर्वेषां विषयांतरसंचारहेतुत्वात् प्रामाण्याभासत्वस्य
 श्रुत्यादीनां चाभिधेया कृत्वाद्वितादितिकर्तव्यताकाकसमीचीयमाता समानदेशात्समाख्याता तत्त्वविषयाद्विषयांतर

स्य

राम
५४

संचाराभावेन प्रमाणाभासत्वं नास्तीत्युक्तं न च नुत्यनिविनाशसंकारो ह्येदं फलापहाराणां बाधप्रकाराणां बाधमध्ये कश्चि
दत्र संभवतीत्याह। **न** चेति। बाधत्वाभिमतं विज्ञानं स्पृत्याख्यकार्यं दर्शनानुद्धेदोपादनाय स्पृतिहेतुतात्ता। **न** च बलत्वं
पूर्वपक्षं सप्रयोजनमुपसंहरति। **न** स्मादिति। **न** च बलावेपरीत्येन पूर्वपक्षांतरमाहा **न** च ध्वंसिति। **न** च क्रत्यादिक **न** च नाद्वारापि
लिंगादीनां प्रमाणापेविरोधेपि स्पृतिवशं तादिव नुष्टयान्तरमूलत्वायोगेन क्रत्यादिकल्पनस्य दुर्वीरत्वात्कल्पनापेक्ष
त्वेन क्रत्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्ते कल्प्य क्रत्याद्यपेक्षत्वेपि च विरोधे क्रत्याद्यनपेक्षत्वात्। पोर्वापर्यबलीयस्त्वन्यायेन वैपरी
त्यमेव युक्तमित्येवं श्लोकं व्याचष्टे। **न** च क्रत्यादीनां हीति। **न** च दोर्बल्यहेतुत्वेन सिद्धात्कल्पविप्रकर्षस्य पूर्वदोर्बल्यापादकत्वादि
परीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह। **न** च चेति। यद्यपि क्रत्या विनियोगः प्रतीयते तथाप्य
शक्त्यभावात्कल्पत इत्यपि शङ्काः। सामर्थ्येकवाक्यत्वाकांक्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानां मेकवाक्यत्वाकांक्षासंनिधि
रूपैः वाक्यप्रकरणाभ्यामैविनासं पमिव नास्तीत्यर्थः। **न** च शक्त्यपेक्षत्वेपि विनियोगानुसारिशक्तिकल्पनया विनियोगोक्तकल्प

का
५५

तइत्याशङ्क्या हतुयतीति प्रागविद्यमानसामर्थ्यविनियोगायोगादविनियोजिकावस्तुयाश्चक्रत्याविरोधाभावासामर्थ्यस्य
वविनियोजकत्वावगतेर्बलीयस्वादाभानकालावगतस्येद्विषयस्यसामर्थ्यस्यश्चोतविनियोगकालेतिर्वैवर्तनाशक्तेर्गार्हप
त्यशक्तिकल्पनायोगाकृत्तनुसारेणोदयवविनियोगोयुक्तइत्यर्थः। **लिङ्ग**स्यवाक्यापेक्षितामुपपादयति। **एव**मिति केवल
स्यपदस्याप्रयोज्यत्वेनाविनियोज्यत्वात्तलिङ्गेनकृत्तमंत्रविनियोगायेकमंत्रवाक्यस्यसामवेतार्थस्यापिदेवस्येत्यादेःप
दसंस्थस्यसमवेतार्थनिर्वपामीत्यादिपदेनसमुद्देकवाक्यतालकृतासंबंधबलेनभिर्वीपादिविषयशक्तिकल्पनेनविनि
योगदर्शनात्तलिङ्गस्यवाक्यापेक्षावगतेर्यस्यमंत्रांतरमुपपादयेत्तमंत्रांतरेनपदेनसमुद्देकवाक्यतालकृतासंबंधोनवि
द्यतेतस्यैवविनियोज्यतापार्थाविषयाशक्तिर्नकल्प्यतेतस्मिन्सीदेत्यादेःसदनंकृतामीत्यनेनसमुद्देकवाक्यतालकृतासंब
धेसतितदन्यथानुपपन्नैवसदनकरणाविषयशक्तिसिद्धेःस्योत्तरेइत्यादेश्वसीदेत्यनेनसमुद्देकवाक्यतालकृतासंबंधान्य
थानुपपन्न्यासादनविषयशक्तिसिद्धेर्वाक्यस्यैवलिंगाद्वलीयसेत्यर्थः। वाक्यस्यप्रकरणापेक्षासुपपादयति। **तथेति**। प्रकर

राम
५५

तास्य क्रमापेक्षितामुपपादयति। तथा सर्वाकांक्षा इति। आकांक्षायाः संबंधसिद्ध्यर्थत्वादसंभवसंबंधे वै फल्पापत्तेर्नाकांक्षा
युक्तेति सूचनार्थसंबंधवेत्तकां समाख्यायाः कथं बलीयसेत्यापेक्षायामाह। समाख्या पुनरिति। उपरीत्यपक्षमुपसंहरति।
तस्मादिति। समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह। अथवेति। सत्त्वेण सिद्धांतमाह इतीति। अथ पूर्वलिङ्गादो विनियोगाख्यस्यार्थस्य विप्र
कर्षहेतुमाह। कृत इति। पूर्वाहं व्याचष्टे। यदिहीति। पठितश्रुतिग्रहणो प्रत्यक्षमुपायो पठितश्रुतिग्रहणो लिङ्गादीत्या
शयः। अथावच्छानोपपादनार्थपूर्वपक्षाशयमुपन्यासपूर्वदृष्टयितुमाह। कथं पुनरिति। वादनाशब्दाद्विधात्रेव श्रुतिः प्रमा
णान् विनियोज्योक्त्याशंक्य शब्दमात्रमेव धर्मप्रमिति शक्तिप्रदर्शनार्थं वादनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थं च तथा चेत्तत्कां
पक्षं सति षट्प्रकारत्वं भवतीत्याह। तवेति। उत्तराहं व्याख्यातुमाह। ततश्चेति। प्रसूतयोः षट्त्रयोर्मध्य इत्यर्थः। तिस्रो धेयि श्रुति
कल्पनस्य दुर्वीरत्वात् श्रुतिकल्पनापेक्षत्वनिबन्धनविप्रकर्षस्य बलाबलवैपरीत्यापादकत्वं बाधस्तयदिकल्प्येतेति द्वितीय
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तं निराकर्तुमाह। तस्मिंश्चेति। आकांक्षारूपप्रकरणावगतसामान्याव्यापेक्षत्वेनाकांक्षासहितस्य लिङ्गस्य

का

विनियोजक श्रुतिकल्पकलात्रैराकांक्षे सति सामग्रीवैकल्या श्रुतिकल्पनानुपपत्तेः श्रुतिं च विना विनियोगा सिद्धेर्लिङ्गमाह
द्वे परीत्य इरो शरितमित्याशयः । न केवलं प्रकरणाभ्यामन्यथानुपपत्तेः परिहृतत्वात् श्रुतिकल्पनायोगः किं नुविध्याकांक्षा
सहितानामेव श्रुत्यादीनां विनियोजकत्वात् प्रत्यक्षयाचविनियुक्ते मंत्रे विध्यकांक्षा निवृत्तेर्विध्याकांक्षा विरहादपीति
सूत्रयि नुमं निवृत्ते न लब्धे त विप्रकृष्टे पिवैदिकः स एव वैदिक कृत्वा त प्राप्तः सन्निहितो यदेतन्नुपपत्तिरधिकरणवार्ति
कोक्तमाकांक्षा विना कल्पितस्या वैदिकत्वं स्मारयति । वर्णितं चेति । विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वं निरासमुपसंहरति ।
तस्मादिति । इदं श्लोकेनैतदेव दृश्यति । आरेवेति । इममेव श्लोकं व्याचष्टे । श्रुत्यादीनां हीति । पौर्वापर्ये पूर्वदोषत्वमिति न्या
यस्यान्योन्यापेक्षा बुद्धिजन्यविषयत्वात् सापेक्षे लिंगादावप्राप्ति सूचनार्थं न हीत्फक्त्वा विप्रकर्षवैपरीत्ये श्रुत्यापिना सम
र्थस्येति वार्तिकोक्तं इषयि नुमनुभाषते । न चिति । नृणां प्रतिजानाति । सत्यमिति । अश्वपुत्रमुपयादयति । कुत इति । शक्ति
त्यनेन विनानुपपत्त्यपरिहारेऽपि अंगत्वरूपविनियोगवित्तानोत्पादनेन श्रुतेः शक्यपेक्षेति पूर्वाङ्गेनोक्ते ज्ञातस्याप्यंगत्ववित्तानस्य

राम
५६

शक्तिविना कथं प्रमितित्वनिर्वाह इत्याशंका निराकार्यमुक्ता द्वयचष्टे। विनियोगेति स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्याशक्त्यंतरस्या
नेकत्रदर्शनाच्चेष्टानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह। नत्रेति स्वाभाविकशक्तिनिवृत्त्ययोगवादी स्वाशयं प्रकटयति। अनुवे
ति अनुमेयस्य लिंगस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायाः श्रुतेर्दुर्बलत्वं सूचितं। विनियोगात् प्राकृतसामर्थ्यकल्पमानेन तत्का
ल्यिकायाः श्रुतेस्तदानीमविनियोजकत्वा श्रुतिविरोधाभावेन प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यस्य विनियोजकत्वापत्तेः कल्पस्य सामर्थ्य
स्य प्रत्यक्षा दुर्बलतरतापद्येत ननु विनियोगात् प्राकृतकल्पनास्तीत्याह। सत्यमिति। एवं विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासे न बला
बलवैपरीत्येनिरासे मंत्रप्रकरणीनोश्च नैराकार्योक्त्या प्रयत्नविनियोगनिरासात्समुच्चयपूर्वपक्षस्यापि निरासे सूचिते
विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्पनस्यपश्चाद्वा वंसिद्धात्कृतमाश्रित्य विप्रकर्षतुल्यत्वात्पुनस्तत्त्वबलतांशं कते।
चिन्ति। लोकं व्याचष्टे। सर्वथा हीति। एवं विप्रकर्षसाम्यबलाबलसाम्यनापादयतीति परिहरति। सत्यमिति। प्रश्नपूर्वब
लाबलसाम्यनापादकता युपपादयति। कृत इति लिंगे विनियोगाभिधानात् पूर्वश्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य इतरत्वं

का

श्रुतौ तु विनियोगो नरकालं शक्त्यनुमानाच्च विनियोगोक्तो ईरतेत्यर्थः। सो कं घ्रा चष्टे। लिंगो हीति। श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्प
त्तिविकेपाभावेऽपि प्रमितित्वनिर्वाहाय विकेपस्य लिंगिकेन विनियोगप्रमिति विकेपणासाम्यात्तुल्यबलतैव युक्तेत्याशङ्क्या
ह। महेति। प्रह्वानप्राप्यत्वेन विनियोगस्य देशत्वोपचारात्सह विनियोगाख्यं देशं प्रहितयोः सतोः प्रमाणाद्योर्येन विकेपे
णा कृत्वा प्रमाणास्य विरेण विनियोगप्रामिर्भवति तस्मै च दोषत्वकरत्वाद् विनियोगप्रत्ययोत्पत्तौ नरकालं तस्य प्रमितिप्र
योक्तृकनिर्देशकारणजन्यत्वावगमेन प्रमितित्वावशभावावगमात् प्रमितित्वनिर्वाहायापवादकांशक्तिनिरासार्थं श
क्त्यनुमानविकेपेऽपि विनियोगो न विपरीतो नापि तुल्यो विप्रकर्ष इत्यर्थः तस्मात्तसौ विप्रकर्षो बलाबलं प्रत्यययुज्यत इ
ति हि शब्दाच्चायाध्यायः। सुगलांतरेष्वेतमेव न्यायमिति दिशति। एतेनेति। प्रकरणाप्राप्तस्य देतस्य त्वेत्यादेरसमवेता
र्थस्यैव तस्य प्रकरणापगत्वे ताते कथमुपकरिष्यतीति संदेहो यथा शक्तौ तीत्यवधारिते कथं शक्तौ तीत्यपेक्षाया निर्वपा
मीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात्समवेतार्थनिर्वपामीत्यादिप्रदेकवाक्यतादर्शनेन निर्वपादिविशेषणीभूतस्वार्थ

राम
५७

भिधानद्वारास्वार्थविशिष्टनिर्वाणः द्विप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेननिर्वाणदिप्रकाशयेदिति श्रुतिकल्पनद्वारा विनि
योगावगातः प्रयाजादेः प्रकरणाभातस्योभयाकांक्षादर्शनात्प्रकरणितासहेकवाक्यतामनुमायतदन्त्यथानुपप
त्त्याप्रकरणपेक्षितोपकारजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वत्रनेनप्रकरणिनमुपकुर्यादिति श्रुतिमनुमायविनियोगावगाते
ऽप्यांशुयाजादिसंनिध्याभातस्यवद्विमंत्रादेरुपांशुयाजादिप्रत्याकांक्षादर्शनाच्छिष्याद्याकांक्षायाश्चमृतोतिराकांक्षे
पुपाध्रमयादावाकांक्षोत्पादकत्वेदर्शनेनास्याश्चपुपांशुयाजादावाकांक्षोत्पादकत्वावगातेऽप्यांशुयाजावद्विमंत्रा
द्याकांक्षामनुमायतदेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुत्यनुमानपूर्वविनियोगावगातेऽपरस्यवाक्यादेः पूर्वलिङ्गाद्यराध्यवादिसमा
ख्यातस्यचकर्मणोऽध्यादिसंबंधदर्शनात्तन्निधिमनुमायतदाकांक्षेकवाक्यत्वसामर्थ्यश्रुतिकल्पनपूर्वविनियोगाव
गातेऽपरस्यवाक्यादेः पूर्वलिङ्गाद्यननुमायविनियोगात्तैवतोपपद्यते पूर्वरात्रुलिङ्गादिनावाक्याद्यननुमायेव पूर्वश्रुत्याद्य
नुमानमात्रेणविनियोगे कृते प्रत्यक्षदृष्टस्यसामर्थ्यादेरेकवाक्यत्वाद्यंतरेणाप्रमित्यनिर्वाहान्ननिर्वाहार्थपरस्यवाक्यादेर्ना

का

तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्यप्यद्यते इत्येवं नांतरीयकत्वेन सञ्जावमात्रं विनियोगहेतुत्वात् नपेक्षं कल्पते इति बलात् बलवैपरी
त्यनिरासार्थं नांतरीयकतोक्ता एकवाक्यत्वादिनिर्विनासामर्थ्यादेर्दृष्टिमात्रस्याथ प्रमितत्वेन श्रुत्यादिकल्पनद्वारा विनियो
जकत्वायोगमाशङ्क्या प्रमितस्यापि गृह्यमावादे निर्दोषकारणजनितत्वाद्यप्रमितिप्रयोजकयुक्तज्ञानविषयत्वमात्रेण
बहिर्भावादिकल्पकत्ववसामर्थ्यादेरपि प्रमितिप्रयोजकयुक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिनिर्विनासपक्ष
मानत्वादेकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् श्रुत्यादिनिर्विनासपक्षप्रयोजमानत्वाद्युत्पादिकल्पकत्वस्यापि उपपत्तिस्त्वनायेता
त्फक्ताः सर्वलौकिकानामेवं प्रतिपत्तिः सर्वस्वसंबन्धे इत्यर्थः । वाक्यादीनामपि श्रुतिकल्पनमात्रेण लिङ्गवद्विनियोजत्वेकप
क्षे त्वेलिङ्गादिकल्पनानपेक्षत्वाच्चुतितः सर्वेषां दोर्बल्येपि अन्योन्यबलतैव युक्त्या रोकते । आह । विनियोगमिद्वे
विनियोजिका श्रुतिकल्पयितुं प्रवृत्तैर्वक्त्रादिनिरसमर्थविनियोगायोगेन सामर्थ्यमकल्पयित्वा विनियोजिकायाः श्रुतेः
कल्पयितुं शक्यत्वात्प्रकरणादिनिश्चांगस्यागुपकारसामर्थ्यकल्पयितुं प्रवृत्तैरांगस्यागुपनैव यद्विनागुपकारसामर्थ्या

राम
५८

योगेतां गीतिप्रतिपादकशब्देकवाक्यतां च विनीतां गपन्नया योगेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा सामर्थ्यस्य कल्पयितुमशक्य-
त्वात् कमसमाख्याभ्यां वैकवाक्यत्वं कल्पयितुं प्रवृत्ताभ्यामाकांक्षां विनैकवाक्यत्वायोगेनाकांक्षामकल्पयित्वा एकवाक्यता-
या कल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यात्वाकांक्षां कल्पयितुं प्रवृत्तया संनिहितालंबनत्वेन संतिधिमकल्पयित्वा कल्पयितु-
मशक्यत्वात् सिंगादीनां यथाक्रममेकादिभिः श्रुतिसामर्थ्यैकवाक्यत्वाकांक्षासंनिध्याख्यैर्वस्तुमिदं अधिकारितं विनियोगं
प्रतिविप्रकर्षवैषम्यं बलावलापादकमिति परिहरति। नदिति। सिंगावाक्ययोर्मध्ये तावदाक्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयि-
तुं प्रतिज्ञानातिश्रुतिमात्रेति। अत्र पूर्वमुपपादयति। कथमिति। असमवेतार्थवाचिनां पदानां समवेतार्थवाचिनापदेनै-
कवाक्यत्वानुसमवेतार्थानिधानशक्तिकल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यत इत्यर्थः श्लोक एव च। सर्वत्र हीति। द्रवस्य त्वासविभुः प्र-
सवेऽस्मिन् नो वाङ्मयं पूष्णो हस्माभ्यामग्रायतुष्टं निर्वपामीति मंत्रपदानां देवादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वोक्त्या
सकलस्यैव मंत्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्य

का.

५८

त्वानिधानाद्वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलमंत्रविषयश्रुत्यनुमानं सूचितं। एवं तर्हि स्योनंते तस्मिन्सीदेत्यतयोरपितद्व
योगावगते कवाक्यत्वात्तु पपत्त्या तस्मीन्सीदेत्यस्यापि सदन करणो स्योनंते इत्यस्यापि च पुरोडाशसादने सामर्थ्यकल्पनो
पपत्तेर्लिङ्गेन बाधेन युज्येतेत्याशङ्क्याह। न चैति। द्वयोः समवेतार्थत्वसंज्ञवेत्तेन विनियोगाद्यप्रच्छातादिरोधावगते युक्तो
वाध इत्याशयः। प्रसिद्ध इति भावो त्वन्या निश्चया प्रच्छानमुक्ता लिङ्गेनैकवप्राप्तवतो वा को नान्यत्रनेवमशक्यतां लिङ्गाच्च
प्राप्तवतः स्वप्रकाशे र्थे न्येभ्यो वाक्यादागच्छो वकाशादाहतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्या लिङ्गास्यार्थसन्निर्घमाह
कथमिति। केवलस्य पदस्याप्रयो ज्यत्वात् वाक्यसहकृतेन लिङ्गेन सकलस्यैव मंत्रस्य विनियोगावगतेः तद्वष्टप्रयोगेण
च स्योनादेः सुमनस्य मानां तस्यैकमंत्रत्वावगमादेकैव सामर्थ्येन तावतः पदसमूहस्य विनियोगसिद्धेः सामर्थ्यातिरिक्तस्य
नानापन्निरित्याशङ्कानिरस्य तस्मिन् कं ग्रावष्टे। समुदायो हीति। कल्पयाम्यंतस्य स्वायविशिष्टोपपन्नराप्रकाशनेनैरा
काद्यात्तत्प्रकाशितस्योपपन्नरासंस्कृतस्य सदनशब्दे। कस्य ह्येतस्य तद्वद्वेन ग्रहणात्सादनविशेषात्वेपि उपपन्नरा

राम

५८

विशेषाणां नाकल्पयाम्यन्तानां सादनविशेषाणां त्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्रणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो वयवः सादने वि
नियोक्तमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्चायं विशिष्टसादनप्रकाशनैराकाङ्क्षातत्तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्रणक्रिया
विशेषाणां त्वेपि सादनविशेषाणां नामुपस्रणक्रियाविशेषाणां त्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस
स्मिन्नित्यादि र वयवो नोपस्रणो विनियोक्तुं शक्य इत्याशंका निरासा शयः समुदायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वा
तश्चात्र कल्पनापेक्षत्वेपि एकवाक्यतयेव शक्तिद्वयस्यापि कल्पत्वात् विप्रकर्षसाम्यशंका निराकर्तुं अवयवद्वयस्यैकवा
क्यत्वमात्रमन्योन्यापेक्षोपस्रणसादनरूपमिवायामिधानशक्त्यवगमात् प्राकृशालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रप्रतीयते ननु
पस्रणविशिष्टसादनरूपस्य सादनविशिष्टोपस्रणरूपस्यैकस्यार्थस्याभिधानेशक्तिरन्योन्यापेक्षार्थमिधानशक्तिश्चैक
स्वस्वविशेषाविशिष्टैकैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धे तत्केश्चोक्त्याख्यायं तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्वाक्यस्य विप्रकर्षोक्तिपू
र्ववाधसिद्धे प्रकरणो मन्त्राभ्यां तस्य नैराकाङ्क्षमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्लौकिकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्षमुक्ता प्राकराणि

का.
६०

कपदार्थप्रकाशनाख्योपकारनिवृत्त्याप्रकरणिनोपि नैराकांक्ष्यप्रकाशयोरर्थयोर्नैराकांक्ष्योक्त्या बह्वंकल्पयाम्यंतमंत्रावरु
द्धत्वात् उपपन्नरेणस्य तस्मिन्नित्यादिमंत्रायाहित्वे तस्मिन्नित्यादिमंत्रावरुद्धत्वाच्च सादनस्य कल्पयाम्यंतमंत्रायाहित्वे निहिते
सादनस्योपपन्नरेण प्रति उपसर्जनत्वेनोपपन्नरेणस्य सादनविशिष्टतया प्रकाशयत्वात् कल्पयाम्यंतमंत्रमात्रेण च तथा प्रकाश
यितुमशक्यत्वात् उन्नरमंत्रायाहितां उपपन्नरेणस्य वा सादनं प्रत्यक्षपसर्जनत्वेन सादनस्योपपन्नरेण विशिष्टतया प्रकाशयत्वात्
तस्मिन्नित्यादिमंत्रमात्रेण च तथा प्रकाशनाशक्तेः पूर्वमंत्रायाहितामाशंक्यस्य प्राधान्ये चेत्फक्ता अतश्च लिंगवाक्ययोस्मावत
बलो बलं सिद्धमित्याह नस्मादिति। लिंगबलेन दृश्यमानैकवाक्यत्वबाधेलिंगविनियोज्यस्य पदस्य यावद्धिः पदेर्विनानै
राकांक्ष्यं न संभवति तावतां लिंगापेक्षितेन वाक्येन विनियोगेऽपि तिरिक्तानामसमवेतार्थवाचित्वात् पृथक्प्रयोगानर्हाणा
मपि। लिंगेन वाधादविनियोगापत्तेः शिष्टानित्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवाचिकेन देवस्य त्वेत्यादीनां निर्वापे विनियो
गोक्तिर्विरुद्धेत्याशंकते। न चिति। श्रुत्यादिसमाख्यापर्यंतप्रमाराविनियोज्यानां दर्शपूर्णमासांगानां त्रितोयकारसाधनत्वा

राम
६०

तमुच्चयवदेवस्यत्वेत्यादीनामपिवाक्यीयविनियोगान्तरानुपपत्त्याभिन्नप्रयोजनत्वकल्पनयासमुच्चयसंनवाहवाधमा
शक्यमिन्नप्रयोजनत्वाद्यःसमुच्चयःशक्यतेसमिन्नप्रयोजनत्वेसतियाज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वानावापत्तेर्मिन्नप्रयोज
नत्वायोगात्तनसंतवतीत्फक्तेयश्चनुताप्रकाशनंचेहप्रयोजनानंतरंशंकनीयंतस्यचनवमेतिराकरिष्यमाणत्वेनालिंगविनि
तप्रयोजनानंतरंशंकाप्युक्तेत्यतिशयायावशंपवेत्तत्तालिंगविनियोज्यस्यपदस्यदेवस्यत्वेत्यादिपदानपेक्षत्वेपिवेवस्य
त्वेत्यादीनांलिंगविनियोज्यामिनिर्वपामिपदेकवाक्यत्वंविनातर्थाप्यत्वेसत्परिहारायवाक्यस्याप्यनुयाह्यत्वात्निर्वपदि
नियोगोक्तिरविरुद्धेत्याशयेनपरिहरतिअत्रेतिअगत्फपपादनपूर्वश्लोकस्याचष्टेअनिहीतिह्वाप्रतिर्वापात्रयेरय
येनुष्टमित्यादिनिर्निराकांक्षीकृतोपिनिर्वापोदेवस्येत्यादीनांसाकांक्षत्वाद्युपनयनराकांक्षःसनदेवस्येत्यादिपदप्रकाश
त्वंप्रतिपद्यतइत्फक्तेनिराकांक्षस्याप्यन्याकांक्षयाकांक्षोत्पत्त्यपपादनार्थप्रकरणाप्राप्तेधर्मेनिराकांक्षीकृतानामप्युपांशु
याजादीनानिराकांक्षफलवसंनिधिलक्षणोक्तमेणाकांक्षापुत्याद्यानुमंत्रणादिधर्मप्राप्तिप्रयाजादीनांचप्रकृत्यवयेननि

चेविनियोगायोगमाशंक्याह सर्वेषामेवेति विधिना सामान्यतः समीहितं गताया ज्ञातस्य विशेषमात्रबोधेषु त्यादीनां
व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहितं गताया योगावशुत्यादीनां व्यापारः संभवतीत्याशयः। क्रोषतद्व्यपेक्षायां नवमाद्यसि
द्धप्रकरणेन श्रुतिबाधमुदाहरतितथेति श्रुत्याध्वरूपेण शेषित्वं प्राप्तं प्रकरणाप्राप्तेन प्रकृता पूर्वसाधनी भूतानां ब्रीह्या
दीनां समीहिततया शेषित्वेन बाधित्वा प्रकरणालम्ब्य यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्ताण्यदि संबंधो नवमाद्ये न विष्यतीत्यर्थः
देवस्येत्यादीनां निर्वीपांगत्वविरोधापत्तेः लिङ्गस्य वाक्या हलीयस्त्वायोगाशंक्याः परिहारमुपसंहरति। तेनेति। येन कार
णेन लिङ्गस्य वाक्या हलीयस्त्वेपि नातिष्ठापन्ति स्मैतेत्यर्थः। लिङ्गबलीयस्त्वा न भ्रमपगमे एवमेकोपक्रमोपसंहारवशेनैकवा
क्यत्वस्य भ्रमस्तु वा केवगतस्य लिङ्गेन बाधो भ्रमस्तु वा काधिकरणोक्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह। तथा चेति। वाक्यात्प्रकरणा
स्यार्थविप्रकर्षप्रतिज्ञा पूर्वमुपपादयितुमाह। न क्येति। अंगांगिवाक्यसंगत्यस्यैषु नया कोक्ता मात्रेणांगं पञ्चयावगमा
दंगास्याङ्गप्रकारसामर्थ्यकल्पनपूर्वविनियोजकश्रुतिकल्पनोपपत्तेर्विप्रकर्षयोगमाशंक्याकाष्ठकरणात्त्वबहुत्वपाकक्रिया

का- ६२ र कः कर्त्री वर्तमानः काल इति शब्दे कालनामप्यर्थानां शब्दाच्च यो न वेद्यया दर्शनात्काष्ठैः पचतीति शब्दाच्च येव सत्यर्थं विद्युददर्शना
 दंगां गिवाक्याद्यर्थं विना गां पचयायोगावगाते रंगाकां कालां गंगां गिवाक्यरूपाणां शब्दानां संगतिरनुमांतयेत्कर्त्ता श्लोकं वा
 चष्टे प्रकरणोऽपीति वाक्यानामित्यनेन प्रकरणे गंगा गिवाक्यानां प्रत्यक्षा संगतिर्नास्तीत्यर्थः स्वचित्वाक्ये पदानां संगतिः प्रत्य
 क्षेत्यर्थः विप्रकृष्टत्वग्राह्यार्थं ततश्चेत्कर्त्ता यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्पत इत्यनुपपत्तेन पदेन कल्पनायाव
 त्तमानत्वोक्ते स्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्या वित्तियोगो निहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तेः प्राकरणिकश्रुतिकल्प
 नात्प्राग्व्याक्ये विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रकरणास्यार्थं विप्रकर्षे फलेनोपसंहरति तस्मादिति प्रकरणात्क्रमस्यार्थं वि
 प्रकर्षे प्रतिज्ञातिताति नयेति प्रश्नपूर्वमुपपादयति कथमिति प्रकरणाभावात्कालः प्रभृतिश्रुते रर्थं विनियोगं प्रतिगच्छति क
 त्मातु विनियोजकत्वसिद्ध्यर्थं श्रुतिरङ्काकां विना गौरश्च इत्यादौ सन्निधानेन च दया दर्शनात्कां कालमपि इतराकां कालोल
 वेकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरंपर्याकल्पयितुमारभ्यत इत्यर्थः दक्षिणं त्रयं निर्णीतो पाद्यपरिमाणात्वेन निदत्ताकां कृतयो

राम
 ६२

पांशुयातेसाकांक्षेक्रमेणविनियोगात्फगमातक्रमेपिउन्नयाकांक्षायाःप्रत्यक्षत्वादंगाकांक्षयांगपांक्षाकल्पनोक्तिर
युक्त्याशङ्क्याह।क्रमेणामेति।मंत्रस्याक्रियात्वेनानितिकर्तव्यतारूपतयोक्तिकर्तव्यताकांक्षेणापांशुयातेनाभिधानकि
यातपेक्षस्याकांक्षिबुमशक्यत्वात्तद्विमंत्रस्यवाविज्ञातलिङ्गत्वेनाभिधानक्रियाद्वाराणाकांक्षिबुमशक्यत्वान्नोपांशुयाज
स्यैतोमंत्राकांक्षीत्याशयः।निरपेक्षाणंसतांप्रधानामनुष्ठानदेशतःपाठदेशेतोवांगानांसामान्यमात्रंक्रमइत्यनुष्ठाने
न्नापाठस्याप्युपलक्षणार्थः॥३॥पांशुयातस्यद्विमंत्रानपेक्षत्वंसाकांक्षत्वेऽनिष्ठापादनेनोपापादयितुमाह।यदित्विति।नि
राकांक्षप्रधानसंविधेःक्रमत्वेसाकांक्षसंविध्यस्येतत्प्रकरणेनसहक्रमस्यैकवित्तममवायायोमान्नैकविक्रमप्रकरणावि
रोधोदाहरणंयुक्तमित्याशङ्क्याह।अत्रयेति।विकृतित्वेनप्राकृतैरंगैर्निराकांक्षीकरणात्क्रमस्यमहाप्रकरणोपनिपाताच्चप्र
करणास्यसमवायसामुसंभवतीत्याशयः।देवस्यापितर्हिज्योतिष्मिकमहाप्रकरणोपनिपातादर्शपुरीमासविकृतित्वा
च्चोदाहरणत्वापत्तेःशुपधर्माणांक्रमप्राप्तदैकांगत्वंप्रकरणेनबाध्यतेत्याशङ्क्यसंनिपत्त्यापकारिणांप्रकरणाविनियोज्यत्वाभावा

का.
६३

दनुदाहरणात् सूचनायं प्रायेणोत्कृष्टं ज्ञानसूयादिमहाप्रकरणांतर्गता मृग्यनिषेवनीयाद्यासुत्योतिष्ठोमादिविकृतिषु शो-
नः शेषाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य सौत्रं प्रत्यनिषिध्यत इत्यादिना प्राकृतमाहेन्द्रस्योवाद्यंगसंबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्योवा-
द्यंगत्वावगाते निर्गमस्य च माहेन्द्रस्योवादे वैगुणादतिदिष्टमुपकारं प्रकृतौ शोनः शेषाख्यानाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ त-
द्वहितस्यासाधनत्वाच्च माहेन्द्रस्योवादात्तिदिश्यमानां माहेन्द्रस्योवादानामुपदिश्यमानां गवैशिष्ट्यं विनातिदेशापर्यवसानावग-
तेर्विकृतिकथंभावाकांक्षायां निवृत्तायामेव शोनः शेषाख्यानाद्यपनिपातादवांतरप्रकरणेन माहेन्द्रस्योवादिद्वारा निषे-
वनीत्यामहाप्रकरणत्वप्रतीकरणात्वात्प्रहाप्रकरणांतर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणात्तायुक्तेति मध्यस्य स्य तन्मध्य-
इति चतुर्थ्याधिकरणप्रवृत्त्यपेक्षया येनाशंक्यमाहेन्द्रस्य सौत्रं प्रतिअनिषिध्यत इत्यस्या निषेवनीयांगभूतमाहेन्द्रस्योवादे शेष-
निषेकात् शोनः शेषाख्यानाद्यनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुत्पत्तिविधित्वाद्युत्पत्तिविधित्वेनायामेव च प्रयोजनापेक्षणादभि-
षेवनीयात्त्वहित्यत्रानां महाप्रकरणाद्वाजसूयांगत्वावगात्यावकाशार्थत्वेन माहेन्द्रस्योवासंयोगस्यादेशार्थत्वात्पपत्तेस्त

राम
६३

द्वाराभिषेचनीयांगत्वकल्पनायोगात्क्रमेणोदाभिषेचनीयांगताकल्पनीयेतिसर्वासांचासमत्वाच्चादनातःस्यान्नहिप्रक
रणादेशार्थमुच्यतेमध्य इतितदीयसिद्धांतन्यायेनोदासरात्त्वममर्थनसूचयितुमाह। ~~ननु~~ ~~सु~~ ~~ही~~ ~~ति~~। शोनः शोपाख्यानादीनामभिषेचनीय
प्राकृतांगानुवादेनविधानादभिषेचनीयकथंभावग्राह्यत्वाशंकांनिराकृतंयत्प्राकृतांगानुवादेनोत्पन्नमितिवाद्येप्राकृतानुया
जोदशविहितवृषदाभ्यवहिविधानार्थानूदितप्राकृतांगद्वयमध्यपातितः प्राकृतांगानुवादेनोत्पन्नस्यागस्यसंदंशमिष्टककथं
भावग्राह्यत्वसूचनार्थंप्राकृतांगमध्यपातित्वेनेत्यक्तंप्राकृतांगगणविधौततःप्रागतिदेशापर्यवसानात्कथंभावानिष्टत्वम्
प्रगमेपिनिश्चितंप्रभुप्रयत्नतीतिप्राकृतांगपक्षविधानात्प्रागुत्पन्नताथेमुपाकरणादीनामपिरेकप्रकरणाग्राह्यत्वापत्तेःक
मविनियोज्यत्वोपंक्तिर्विस्तृत्यतेत्याशंक्यल्लोपकारप्राकृतांगग्रहणोपपत्तयकथंभावस्यस्वतोक्तलोपकारपूर्वग्राह्यत्वायो
गात्प्राकृतगाद्यस्यत्वापूर्वगग्रहाहेतोः प्राकृतांगगुणविधिष्विपुरस्सापुरस्साद्वावहृतेष्वगेषुअभावात्प्रकरणाग्राह्यत्वा
नापत्रिसूचनार्थंपुरस्सादित्कत्वं। ~~एव~~ ~~क~~ ~~मे~~ ~~न्यो~~ ~~न्या~~ ~~को~~ ~~का~~ ~~या~~ ~~प्र~~ ~~त्य~~ ~~क~~ ~~त्वं~~ ~~शं~~ ~~कां~~ ~~क्रम~~ ~~प्र~~ ~~क~~ ~~र~~ ~~ण~~ ~~वि~~ ~~रो~~ ~~धो~~ ~~दा~~ ~~ह~~ ~~रा~~ ~~यो~~ ~~गां~~ ~~शं~~ ~~कां~~ ~~च~~ ~~निर~~ ~~स~~ ~~प्र~~

का.
६४

करणात्कमस्यार्थविप्रकर्षविहोति। तत्रेति। समाख्यायाः क्रमादर्थविप्रकर्षदर्शयितुमारभते। तत्रेति। क्रमसमाख्यायां हे
क्रमेसंबंधायात्प्राप्त्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपक्षप्रकाशनं वेदयितुं तत्प्रत्यक्षमित्यनेनार्थात्त्रैमाख्याया
मप्रत्यक्षमिति विप्रकर्षसिद्ध्यर्थमुक्तेपेक्षाविनासंबंधायोगात्समाख्योक्तसंबंधमात्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशं
क्यं संशयस्यैकीनावायत्वात्संबंधशब्दस्यच नियमार्थत्वात्तद्वयव्यक्तत्वात्प्राप्त्या नियमतेयदेकस्यासंबंधः स्याथ
शब्दयोरित्यादिद्यवहारलोचनयाचसंबंधस्यैकत्रनियमरूपत्वाद्वातेः संबन्धिनोः केनविचित्रितेनसंबंधहेतुताविनासं
बंधायोगादसिद्धात्मत्वात्तत्रेनचसंबंधेनाकांक्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्रनिधानाख्यं संबन्धिनोः सन्निधानं संबंधहेतु
त्वेनावश्यकत्वात्तत्रेनचपौनरोडाशिकसमाख्यावतः सुंधवमिति मंत्रस्य पुरोडाशपात्रसुंधनेन सह किंचित्पाठतो उच्चा
नतोवादेशे क्यं वेदेन विरचितमस्त्रियेन मंत्रस्य पुरोडाशपात्रसुंधनेन सह तन्निमित्तसंबंधार्थसंबन्धिनोरन्योन्याभाभिमुख्य
स्यादाभिमुख्यानपेक्षायोपस्थानं तदपि न विनियोगाया लभितिसर्वत्रहीत्यादिनोक्तं। समाख्यायुतः प्रत्यक्षमेव संबंधवदति

राम
६४

तिपूर्वपक्षवार्तिकोक्तसमाख्यायाः श्रुतिबुल्यत्वं ह्यस्यिबुमनुभाषते ननु चेति । ह्यस्यति । नैतदिति श्रुत्यभिधेया दंगां गित्वतिशेष
रुपात्संबंधात्समाख्यानिकस्य संबंधस्य सामान्यरूपत्वेनान्यतात्त्या श्रुतिबुल्यत्वेनिरस्येति श्रुत्यार्थकित्वा तात्त्याभिधानेनिर
स्यलौकिक्याः समाख्यायोर्वेदिकसंबंधप्रतिपादनेति विप्रकर्षसूचनपूर्वश्लोकव्याचष्टे ॥ अथानामिति । यापिवेदिकी समाख्या नव
गतसंबंधार्थप्रतिपादने प्रवर्तते सापि तावत्तांगां गित्वं प्रतिपादयतीति वदतातिविप्रकर्षलौकिक्याः सूचितः येन केनचिदित्यनेनसा
मान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातं सर्वत्र हीति वार्तिकेनांगां गिसंबंधे सौवसत्रिधौ पेक्षोक्तेति प्रात्या समाख्या कल्पितस्य संबंधमात्रस्य सत्रि
धिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावशोकोनिराकर्तुमाह । संबंधमात्रस्य वेति । यदुत किंचिदभिन्नं संबंधिनामस्मीत्यवांते सत्यवगम इत्य
थाहाराणां योज्या संबंधस्य सत्रिधौ पेक्षोक्तेः क्रमसमाख्याबलाबलमिद्वयार्थत्वं दर्शयितुमाह । नतश्चेति । विप्रकर्षमिव प्रपंचयति
समाख्या हीति । सूत्रार्थमुपसंहरति । नस्मादिति । नतदेव दृढयितुं दृष्टानां श्लोकपंचकं पठति ॥ आहवेति । अतश्च यत्पूर्वपक्षवा
र्तिके विरोधेपि बाधयोगोक्त्यर्थं कविद्वयस्य प्रमाणत्वमित्यक्तं तदस्युक्तमित्याह । नस्मादिति । यदपि नित्यं प्रमाणाभासस्यैव बाधः

का.
६५

त्फक्तंतदप्यनुभाषणपूर्वपरिहरति। अत्रित्वादिपि श्रुत्यादिषु द्वयस्य समसस्येत्यादिवार्तिकेन विषयांतरसंचारेणादेन लिङादी
नाकचित्प्रमाणात्तामैत्वयोगात्तवाध्यत्वं न सुक्तमित्फक्तंतदपि दूषयितुं प्रश्नपूर्वप्रमाणाभासतामुपपादयति। कथमिति चेन्न
कंष्टाचष्टे। न हीति। श्रोतविनियोगान्पथानुपपत्त्याय जसाधनत्वगुणयोगेनेदत्पथानुसारादे इशहृत्स्यगार्हपत्यपरत्वावगते
रिंदोपपन्नस्याशक्यत्वेन लिङाविषयत्वात्स्योर्न तेन स्मिन्सीदेत्यनेयो अलिङ्गात्प्रतिबन्धवाक्यत्वावगतेरथान्पत्वेन वाक्याविष
यत्वात्पौर्णमासीदेवतापदशेषाणां च वाक्यादमावास्यादेवतापदेकवाक्यत्वाभावावगतेरमावास्याप्रयोगेणोक्तिकर्तव्यतात्वेना
नाकां कृणादमावास्यादेवतापदशेषाणां च पौर्णमासीदेवतापदेकवाक्यत्वाभावावगतेः पौर्णमासीप्रयोगेणानाकां कृणात्प्रकरणा
विषयत्वानुपपत्तेः। गौतमोपाख्यानादीनां च प्रकरणत्वं प्रकृतसर्वगणसाधारणत्वावगतेरभिषेचनीयमात्रमन्विधनावेन क्रमावि
षयत्वात्सुं धनमंत्रस्य च क्रमात्सामान्याथावसुं धनार्थत्वावगतेः योरोडाशिकसमाख्यायाश्चादशपौर्णमासमात्रकांडविषयत्वाव
गमेन पुरोडाशमात्रकांडपरसमाख्यानां विषयत्वान्निगादीनां विषयांतरसंचारे विषयापहारोक्त्या बलवत्तवाधिते विषयेषां

राम
६५

पसंहरति तेनेति। अदपि न वतुल्यपितं ज्ञानमित्यादि। वातिकेन बाधप्रकारासंभवात् बाधो न कुतश्चिदसंभवतीत्युक्तं तदप्युत्तिप्रतिबंधपर्य
पारानावसिद्धेः सूचितः। बाधहेतुकत्वाद्वापारानावस्य बाधात् प्राच्यापारोपक्रमे सत्यपि बाधा द्विप्रयांतरसंचारावगमोत्तरकाल
मसमाप्रव्यापारत्वात् प्रमाणाभासतेत्यन्यथा प्रमाणाभासतामुपपादयिषुमाह। अथवेति। प्रमाणाभासतामेवोक्तिं बाधप्रगमेन
परिहरति। अनुत्पन्नमेववेति। व्यापारोपक्रमप्रतिबंधसूचनायेवकारः। व्यापारोपक्रमपक्षेऽंतरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरु
पज्ञानमिथ्यात्वकल्पनाया इहं सूतलक्षणा रथ्या तृतीयया बाधप्रकारतोक्ता। शेषशेषिज्ञानं नुपक्षद्वयेऽनुत्पन्नमेव बाध्यते॥
वस्तुकथनार्थवेहप्रकारांतरस्यानाशं कनीयतोक्तानुपपादनासामर्थ्यादिति सूचयितुं गोप्यबुमानादीनां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वं
बाधो बाधयेत्येव ह्युतेतमपि तत्रैवोपपादयिष्यामइत्याह। अपिचेति। एकैकस्यैव भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनंतरपर
मात्रविषयत्वश्रुतिनिराकर्तुं व्यवहितपराणामपि बाध्यत्वस्य प्रपंचनीयतामाह। इवमिति। श्रुतेर्वीक्यविरोधे तावज्जोदाहरणं
बलाबलं प्रपंचयति। यथेति। श्रुतेर्न तर्कसामानाधिकरण्यावगता तवाक्यसामर्थ्यादेकहास्यन्याद्यंगत्वेनारुणादिशब्दवदित्य
र्थः। षष्ठी श्रुतेः प्रकरणाविरोधमुदाहरसति। कृतीति। षष्ठी श्रुतिसंयोगादिशेषेणानुवचनात्तामेव प्रकरणाविरोधो न द्वादशत्वस्य

का.
द्व

तिपरमते इषयि नुमुपन्यसति। अनुवचनानां चेति। एवकारार्थे चकार इषयति। तत्ति। त्वविशेषणवैशिष्ट्यं विना वेद्याप्यते रितिक
न विरुद्धेत्याशयः। विप्रकर्षे दर्शयति इहापि चेति। त्वोतिष्ठो मेपि विध्यं तदानात्रायं कया विद्धि कृत्वा हीयत इति व्युत्पत्त्याऽही
न कृतफपपत्तेर्नेदं कतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह। नैव हीति। कृतेः प्रश्नपूर्वकमविरोधमुदाहरति। कृतीति। रशनात्
इमी अदर्ममया दयः क्रमादग्नीषोमीयया मां रशनया यूपं परिचयतीति द्वितीया कृत्यारशनाया यूपंगत्वेन तेदर्शने स
यी रशनात्तव तीत्यादौ रशना कृत्यारशनात्वेकार्थसंभवो यि यूपंगत्वं न कृत्यत्वात् तदुद्देशेन दर्ममयीत्वा द्विविधानात् तद्व
मांश्चासंगमित्यर्थः। सूपस्याग्नीषोमीयांगत्वात् सधर्मिकाया रशनाया यूपंगत्वेऽपि त्वोतिष्ठो मां गक्रयां गस्या रूपस्येत्येति
ष्टो मां गत्वं बद्धाग्नीषोमीयांगत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्क्या लौकिकत्वेन यूपस्य स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्माच्च योपपत्तेः क
यवत्प्रकृता पूर्वसाधनपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषोमीयांगत्वानुपपत्तेः सूपस्य च यमुयागप्रयो

राम
द्व

गातृबहिरुत्पन्नत्वेनाद्युत्थमाणाविशेषतया सर्वपशुयागसाधारणातरशनादीनां यूपान्गत्वे सचनीयस्याप्राकृतेपि परि
व्याणातरसाधारणावगतेरग्नीषोमीयागत्वेन साधारणापत्तेर्विरोधं सूचयितुमाह ॥ एतद्युपेति ॥ रशनाद्या यूपं परिच्ययतीत्य
ग्नीषोमीये विहितान्तरिव्याणात्सत्राश्विनं यदहं सहीत्वोपनिष्क्रम्य यूपं परिच्ययतीति सवनीये विहितस्य परिव्याणस्य नेदेपि
लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्वरूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रयुक्तत्वात् धर्माद्वयस्य यूपसाधारणात् धर्माणि अपि साधारण
प्रतीतेः परिव्याण इयेपि रशनाद्याः सामानविध्या सूचता येण गाता वित्यस्माद्वा तोरे ते स्कन्देत्फणादिस्तरांवेति प्रत्ययस्य बुद्ध
गमसहितस्य विहितत्वादेति सर्वत्र गच्छतीत्यर्थविवक्षया साधारणवाद्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशुत्रयसाधारणस्य यूपस्य
यदेकं परिव्याणमग्नीषोमीये परंच सवनीये विहितं तस्योनयस्य साधारणाः शेषोरशना धर्मसहिता क्रत्यावगम्यते अतस्त
द्विरुद्देन क्रमेणाग्नीषोमीयपशुयागमात्रां गतां न्यातीत्यर्थः ॥ विप्रकर्षे श्लोकद्वयेन दर्शयति ॥ आवदिति ॥ क्रतिसमाख्यावि
रोधं प्रश्नपूर्वमुदाहरति ॥ क्रतीति ॥ पौरोडाशिकप्रमाख्याते कौंडे पठितत्वात् समाख्याविरोधे निहिते दर्शयामास प्रकरणेव

का
६७

वर्तमानत्वात् प्रकरणाविरोधमाशंक्यसाधारणपक्षे कत्रापिमंत्रविनियोगो विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणावहिर्भावोपि सर्वार्थं
प्रतीतेविरोधापरिहारमाशंक्यनवावितातलिंगानांप्रक्रियाविनियोजिकेतिन्यायेनानुमीलितलिंगत्वात् प्रकरणाविनियो
जात्वेकमेवावेतिवकारेण सूचितेऽसीत्यस्य च सामर्थ्यमविधाबुपसंहतमित्यनेन न्यायेनात्रापि दुषेत्वेति युष्मादयं वि
षयत्वात् सन्निहिता निधायित्वा ब्रह्मयोगात् प्रथमपदार्थेऽपि प्राणयनेनाघातमंत्रत्वात् मंत्राकांक्षेकमेवाविनियोगावग
तेः क्रतिकर्मविरोधापत्तिरित्याशंक्यक्रियापदसूत्येनानुमीलितलिंगत्वात् क्रमस्य विनियोगाशक्ताबुक्तायां क्रियापदसू
त्यत्वेऽपि यागानुमंत्रणसमाख्यानात् सामान्यतो यागांगत्वाद्वागमाह चिमंत्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पुरोडाशिकसमा
ख्यानादिष्वेतेष्वपि सामान्यतः पुरोडाशयागांगत्वेवातेकमेवापि प्राणयने विनियोगोपपत्तिमाशंक्यानुमंत्रणाख्य
क्रियाविशेषवदिह मंत्रमाद्यक्रियाविशेषानवगमात् क्रमस्य विनियोगे शक्तिरिति परिहारसंनवेऽपि अन्वयेऽप्यत्र क्रमवि
विनियोगांक्रमसमाख्यायोभावत्रविरोध इति परिहारसंनवार्थं पुरोडाशस्यैवैतत्फलं। विप्रकाशं दर्शयित्वा पीति लिंग

राम
६७

२ लिंगेनापकर्षः क्रमविरोधोदाहरणमिति। अत्र निष्ठापादनार्थत्वात् तत्रापकर्षोक्तेरपरिहोषात् तत्रार्थविवक्षितमिति २

स्य प्रकरणादि विरोधोदाहरणानि प्रतिजानाति। ^{प्र}वृत्तिप्रकरणाविरोधतावदुदाहरणत्वेति। विप्रकर्षदर्शयित्वा च
चेति। **म**हेंद्रप्रहयागक्रमे पठितस्येंद्रप्रगाथस्येंद्रपादाधिकरणाद्धितमुदाहरणमाह। **ह**तेति। विप्रकर्षदर्शयति।
वद्दीति। **उ**दाहरणान्तरमाह। **त**थेति। परिवीरसिपरित्वादेवीविशोद्यंतोपरीमंगयस्योषोयजमानं मनुष्या इतिकर
णान्तः युवा सुवासाः परिवीत आगतमउ श्रेया नृनवति जायमान इति क्रियमाणा बुवादी **म**नोतासूक्तस्य प्रकरणात् न्योति
ष्टमा च यावगाते मनोताये हविषो वदीयमानस्य बुद्दीति मनोतो देशेनावदीयमानपश्चाद्यहविरथत्वेन प्रेषापशु
देवतायामनोताशब्दाच्चत्वावगमेन पशुयागावगातेर्लक्षसामान्यसंबन्धेन लिंगेनाग्नीषोमीयक्रमं बाधित्वासवनीयां
गत्वावगमस्योः दाहरणत्वं शंकते। **क**थमिति। **अ**त्प्यलिंगबाधान्न मनोतासूक्तस्य सवनीयांगतेति परिहरति। **क**सौ
अतिरित्यपेक्षायां अतिमुदाहरति। **व**द्दीति। **न**नोनायां बुवचनादविकारः स्यादित्यत्र वायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य म
नोतासूक्तस्योहतिरासार्थत्वेनास्याः श्रुतेर्ग्राह्यास्यमानत्वात् नद्वैकैविनियोजकतायुक्तेत्याशंकाह। **अ**नयाहीति। देहक्रमे

का.
६८

धातायाः श्रुतेर्लिङ्गप्राप्तेः कर्षनिरासार्थत्वेन देहाद्युत्पत्तिर्न वेदरक्षे वायद्यादाब्रह्मनिरासार्थत्वायोगात्तल्लैङ्गिकोत्कर्षनिरा
सेनचलिङ्गस्यानादृत्यत्वेऽभिहितेऽर्थानुराध्यायत्वाभावेनान्यायतिगदत्वात्तद्वचनान्तपाशशब्दवदृष्टत्वसिद्धेर्मनोता
धिकरात्विरोधाभावाच्चिङ्गेनोक्तप्रमाणमनोताकार्यश्रुत्याचारितेत्याशयः॥ **आमे** ये वेत्येवकारेणातामेयी निषेधादाते
प्रकृतौवानामेष्ट्यामनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्विकृतौत्वतिदेशप्राप्तायास्त्वमेष्ट्येष्ट्यमोमनोतेति मनोताया वाय
द्यादिवैकृतपशुदेवताप्रकाशताशक्तैस्समाह्वनोद्देदितिवर्त्तमाननिषेधाद्यादिदेवतस्त्वत्तांतरस्यमनोताकार्येष्ट्या
प्रमेवकारश्रुत्यानिषेधोपपत्तेर्वैयद्यादिप्रशाचनामेष्ट्यादिसूक्तांतरत्वरूपविकारनिषेधार्थेवेत्यश्रुतिर्न देहादामेष्ट्यसूक्तो
त्कर्षनिरासार्थः॥ त्वाशंक्यद्वेधैवकारमुपपादयति॥ **हि** देवत्येपीति॥ द्विदेवत्येष्ट्येष्ट्येकदेवत्यामेष्ट्यशक्तातथापिसेवकार्या
ननु कष्टमेष्ट्याद्यद्याद्यामेवकार्यः॥ द्वितीयायां कार्येवेत्यर्थः॥ ननु वाक्यान्येहिमविवर्त्तित्यादिवाक्यानि समाख्या
नातन्मन्त्रागत्वस्य विनियोगाय प्रसिद्धानि सन्ति लिङ्गेन ग्रहणादिषु विनियुज्यन्त इति यत्र ननु वाकाधिकरणेऽस्ति॥

राम
६८

नदेकेलिंगसमाख्याविरोधोदाहरणं यच्चानिरुद्धेपुरोहितइत्यादीनां मनोर्भवाद्युपाजास्तं सबाधइति पृथुपात्रवत्योश्च वात्या
समाख्यावाधित्वातिगेन सन्निधेनी कार्यविनियोगइति लिंगक्रमसमाख्यानादित्वात्रोक्तं तदपरमित्याह-लिंगेति विप्रकर्षेदम्
यितुं भक्षणं वरुपसंवेधान्मसुराया रस्य कस्य वित्तामा न्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाकोक्षाद-कल्पनयत्कल्-वाक्यानि लिंगेन विनि
युज्यतइति वदताल्लिंगस्य कृत्स्नमेव विनियोजकतात्ता-परिव्याप्तक-इत्युक्तमेव परिबीरसिपदम्यतिरिक्तोपरित्वादेवीविशोभयं
तामित्यादिपुराणां क्रियमाणानुवादेमंत्रेन परिबीरतपदम्यतिरिक्तानां युवेत्यादिपदानां लिंगेन विनियोज्यमा रभ्यमाण
भ्यां परिबीरसिपदबीरतपदाभ्यां एव वा क्यत्वात्सवनीयार्थे द्वितीयेपि पारज्याणां विनियोगावाक्यक्रमविरोधोदाहरणमि
त्याह-वाक्येति परिचीतपदोक्त्यापि परिबीरसिपदमप्युपलक्षितं सध्यासमित्यादिपदेषु लिंगेन ग्रहणादो विनियोज्य
मारभ्यमाणेषु सध्यासमित्यादिपदेकवाक्यतागतानां शेषाणां एहि वसवित्यादिपदानां भक्षणं दवावीने ग्रहणादो
वदति विनियोगाख्यवाक्यसमाख्याविरोधोदाहरणं इत्याह-वाक्यसमाख्ययोरिति-प्राच्यतिरिक्तपादेत्वात्नेवा
गर्थवाचित्वात् भक्षणं त्रागवुष्टीयमानत्वात्ततो वचीनेव तिननिनियोगइत्यर्थः-यद्वा भक्षणं शेषाणां पद

श. क.
॥ ६१ ॥

होनामरुतिरविनिमोगइतिसमाख्या प्राप्तमभूत्तु गत्व बाधो वृत्तिप्रतिषेधेनोक्तः। एवं पदमात्रेणैव विनियोगापर्यवसानात्
यवसानेवालिङ्गविरोधिनावाक्येनशेषपदविनियोगायोगात्तदेषपमात्रस्यवक्तृत्वरक्त्यत्वाभावेनाविरोधेपिवाक्य
नविनियोक्तमवाक्यत्वात्पदान्वयरूपस्यैकपदस्यपदार्थोन्वयरूपवाक्यार्थत्वाभावेनवाक्यप्रतिपाद्यत्वाभा
वात्प्रात्माश्रयदोषापत्तेः। आत्मनेवात्मनोविनियोगायोगाभेदाणांपदानांलिङ्गविनियोग्यपदार्थोपसर्जनीभूतोर्थ
प्रतिपादनराहित्यमात्रेणैकवाक्यत्वादवसीयते। ननुविनियोगइत्यपरितोषात्तदुदाहरणतरमाह। तथेति। वेतनस्यक
र्मफलभाक्त्वाविनाकर्तृत्वायोगान्समाख्यागतकर्तृत्वस्ययजुर्वेदाध्ययनलब्धाध्ययसंतुल्यसंपुसः। कर्मफलभाक्त्वाविना
ध्यानावगतेःसमाख्यातोध्यर्थत्वावगमेपिवाक्यावगतस्यस्वर्गकाममात्रार्थत्वस्यसमाख्यानुरोधेनयजुर्वेदाध्यायिस्वर्गका
मविषयत्वकल्पनपासंकोवायोगाद्वाक्येनसमाख्याबाधइत्याशयः। कर्त्रीधिकरणेनिषेक्षमाणस्याख्यानेनकर्तृभिधाना
स्याज्ञानात्श्रुतिसमाख्याविरोधोदाहरणत्वंशंक्तेः। नत्विति। कर्त्रीधिकरणसिद्धौतस्मादनेननिरस्यति। नात्रेति। अवाज्य
होनांपुरोडाशयागमात्रांगत्वस्यप्रकृतग्रधानमात्रांगत्वेनवाधप्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह। प्रकरणेति।

६१

श्रुत्यादीनां शेषमात्रविषयत्वेन शेषविषयत्वाभावात् शेषैकेपिशेषभेदे प्रमाणासमवायानुपपत्तेरुपक्षरणे कस्तो मंत्रः स्यो ना
दिः समनस्य मानातः प्रयोऽपः कल्पयाम्येते वेत्येकस्मिन् पक्षरणाख्य शेषितिसमुदायावयवरूपयोः शेषयोस्तस्य
वायेपित्तिगवाक्ययोस्तस्य मवायायोगात् बलावलवितानयुक्तेत्याशंक्य शेषसमवायकाराप्रमाणासमवायसूचना
यं शेषसमवायो दाहरणानिदर्शयिष्यन्ति वेकार्थवत्तवर्तिष्यमाणसंकीर्तनावकरोति एवमवदिति श्रुतेऽज्ञावद्विगवि
रोधोदाहरति तद्यथेति एवं कृतो ज्ञेयमिति श्रुते रीक्यविरोधरत्नाह भ्रुतीति पूर्ववदपरितोषादुदाहरणतमोह तथे
ति प्रकरणाविरोधमुदाहरति इति शाकमेति एकविंशतिसंख्याविशिष्टस्यानुवचनांतरस्यानुश्रुत्या नमः प्रवक्तुमर्हति

गित्वादन्त्यतराकोक्षालणोत्क्रमेणचसमस्यांगतागोदोहनेनपशून्कामयमानस्यापिदर्शपूर्णमासप्रयोगेसामान्यतःप्रा
प्त्योताहुगोदोहनात्रस्मिन्प्रयोगेवमसनिराकियेत्यर्थः॥गोदोहनस्यापिकत्वर्थप्रणयनासिततयांतःक्रतुप्रयोज्यत्वबले
नपशुकामस्येतिषष्ठादर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वांगीकारात्गोदोहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगांगतायाःप्रासंगि
कोपकारित्वेनोपचरितायाःश्रौतत्वंश्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धयेभिप्रेतं॥समाख्याविरोधमुदाहरति॥वाजपेयइति॥प्रा
राज्यकामस्यकर्तुरित्यध्याहारः॥कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षेष्टित्वोदाहृतत्वेनेतदपरितोषात्उदाहरणंतरमाह॥नयेति॥सिंगस्यवा
क्यविरोधमुदाहरति॥स्योनोदेरपीति॥एकस्मिन्सादनार्यशेषिण्यनेकसमुदायावयवात्मकशेषसमवायः॥प्रथमश्लोकेन
कस्मिन्नुपस्रणार्यशेषिणिद्वितीयेनोदाहृतः॥पुरोडाशव्यापारस्यसादनस्याननुष्ठेयत्वेनाप्रकाशयत्वात्प्रयोजकव्यापार
सादनलक्षणार्थसादनोक्तिः॥हविःसंस्कारार्थत्वेप्युपस्रणस्यहविराधारप्राप्तिमुख्यकारणत्वेनाभिधारणत्वंविवक्ति
तं॥एतयोःसमुदायावयवयोःपूर्वोदाहृतत्वादविवेकमाशंक्याह॥अनेकेति॥अनेकयोःशेषिणोरन्योन्यविशिष्टशुद्धरूपयोरे

तं द
७१

कस्य शेषत्वमभिप्रेत्य प्रागुदाहृतौ संप्रत्येकस्य सादनस्योपसराणस्य वा शेषितो नैकसमुदायावयवरूपशेषान्वयमभिप्रेत्य
र्थः ~~पूर्वा~~ द्विंशोक्तद्वयेन व्यावष्टे ~~पूर्व~~ मिति ॥ कल्पयाम्येतस्योपसराणवाचित्वान्नस्मिन्नित्याद्येकवाक्यत्वेन सादनोपसराणयोः
शंकासाभिधारणोक्तोपसराणस्य सादनोपसराणतौ सादनेः शेषः सादनविशिष्टे विधाराण इत्याध्याहार्यं ॥ तस्यैवोक्तं ~~पूर्व~~ व्यावष्टे
~~एकैकस्मिंस्त्विति~~ द्वयोरवयवयोः समुदायापत्रयोर्वाक्यादेकस्य तुल्यं नैकस्मिंस्त्विति विधाय क्वेपत्वं प्राप्तं संप्रति उदाहरण
त्वेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ सादनोपसराणस्य शेषिते देतोदाहरणानेदात्वीशोपपत्तिः समुदायस्य विकल्पेन समुच्चयेन वा शेषि
द्वये विनियोगो यथा लिङ्गवाच्यवस्येतेकस्यैव लिङ्गवाक्यबलावलोक्य प्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात् प्रकारचतुष्टयोक्तिर्भाष्य
नास्तेत्याशङ्क्याह ~~एकस्मिन्नेवेति~~ यद्यप्येक एव मार्गो नाध्यकृतोक्तः तथापि किंमंत्रउपसराणोपरोडाशसादनैच प्रयोक्त
व्युत्तोपसराण इत्येतावता भाष्येण निष्कृष्टेनोपसराणे कृते यत् पुरोडाशसादनमित्येव विशेषणाविशेष्यभावप्रतीतेरुप
सराणविशिष्टे पुरोडाशसादनेन प्रधानेनोपसराणे प्रयोक्तव्य इत्यनेकयोः शेषितोरेकशेषविषयप्रमाणादयममवायादे

राम
७१

को मार्गः पुरोडाशसादने कार्ये यदुपस्ररामिति विपरीत विशेषाविशेष्यभावात्सादनविशिष्टउपस्ररतोश्च प्रधाने वा
सादन इति द्वितीयोपि किं कृत्वा उपस्ररतो प्रयोक्तव्य उत कल्प्याम्यंत इत्येतावतैकस्मिन् उपस्ररतो शेषिणिसमुदायावयव
रूपशेषद्वयसमवायात्तृतीयः किं कृत्वाः पुरोडाशसादने प्रयोक्तव्य उत तस्मिन् सीदेत्येवमादिरित्येतावतैकस्मिन् पुरोडा
शसादने शेषिणितस्यैव शेषद्वयसमवायाच्चतुर्थ इति मार्गचतुष्टयमेकस्मिन्नेव मार्गेऽयं संकीर्तयित्वा कृतं प्रतीयते तद्व्याख्या
तृप्तिरात्मनाश्चयं विवेक्तव्यमित्यर्थः ॥ लिंगस्य प्रकरणादिविरोधानुदाहरति। लिंगस्येति। लिंगेन प्राप्तेनेत्यध्याहार्यं। वाक्यस्य प्र
करणाविरोधमुदाहरति। वाक्येति। शेषद्वयसमवायमुपपादयति। प्रकरणेन हीति। गार्हपत्योपरिहविष्ठापनं विधाय वेदिक
रणाविधानात्तु विधिप्रावक्तव्येणार्थादवातस्य हविरधिवासनोत्तरकालस्य प्रकरणेनांगतया ग्रहणा मुपपादयितुं विधानो
क्तः। कालाख्यविशेषाणा प्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वात् उत्तरकालविधानहेतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः ॥ अत्रावासा
ख्यकर्मसमभिध्याहारात्मकेन वाक्येन पूर्वद्युः कालस्य ग्रहणमित्येकस्मिन्मावासाख्यशेषिणिकालाख्यशेषद्वयसमवायइ

त्याशयः। स्वमप्यमावास्यायाभितिसप्तमी श्रुत्यैव पूर्वद्वयः कालस्यामावास्यांगत्वावरातेर्वाक्यप्रकरणाविरोधोदाहरणतानयुक्तेत्या
शंकाह। नवेति। शेषिणः शेषेण सह संबंधाख्यं शेषित्वं न वदतीत्यर्थः। तावत्पादी कृत्वा यामनुब्रूयादित्यादिव सप्तमकृत्स्याधि
करणात् स्वधेयव्याप्यत्वात् प्राधान्यात् रूपकत्वेन सप्तम्याः शेषित्वे प्रमाणात्माशंक्यञ्चरादिव काललघुकर्ममध्यप्रातित्वलक्षणा
धेयत्वानागतकालं प्रतिकर्मणोधिकरणात्वायोगोक्तिः। न क्यप्रकरणाविरोधोदाहरणत्वे पपादनमुपसंहरति॥ तस्मादिति। बाध
बाधकात्तात्पर्यादितत्वात् सिद्धेवेत्याह। सवेति। क्रमविरोधे प्रश्नपूर्वमुदाहरति। न क्येति। इति राजन्यायप्रतिपदमितीति करणाश्रु
त्याविनियोगात् श्रुतिक्रमविरोधोदाहरणत्वशंकां निराकर्तुं पादमात्रमित्फक्ते श्रुतिविरोधात् न हि वाक्येनापि द्वितीयादिपादविनि
योगेन युज्यतेत्याशंक्यविरोधार्थं प्रतीकोक्तिः। दृष्टापदसुधारयेत्याद्यपादमात्रविनियोगो नोपास्ये गायतानरापेवमानायेदवेष्ट
मिदेवं इयक्त इति नित्यायाः प्रतिपदश्रुत्पकार्यत्वेनाद्यस्यैव पादस्य निवर्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य श्रुत्यविरोधे सति
द्वितीयपादात् श्रुतिकस्याः प्रतिपदः संबंधिकार्यमित्यपेक्षायां बहिः प्रवृत्तान्मोत्रकमेपाठादुपास्ये गायतेत्यादीनामृचां बहिष्कृतमा

नसोत्रागत्वावगतोर्नित्यप्रतिपत्तं बंधिन एव द्वितीयपादप्रभृति द्वितीयतृतीयत्वं लक्षणाया संख्यक्रमेण विनियोगप्र
संग इति तत्रेत्यनेनोक्तं **तत्रैकस्मिन्** बहिष्कृतमानसोत्रशेषाणि द्वितीयपादप्रभृतिशेषद्वयसमवायमुदाहरणपूर्वदर्शयि
तुमाह **तद्यथेति** **वृषेति** प्रथमांतस्य पदस्योपवमानायेत्यादिभिश्चतुर्थ्यंतैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याल्लिंगेनक्रमस्य विरो
धसंप्रवर्तिततो न द्वयेन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशंकते **न** **विति** **तस्मादि** पदवत्पवमानायेत्यादानामपिसोमलिंगत्वात्
लिंगविरोध इति परिहरति **नेति** **त** **क** वाक्यत्वापगमनशक्त्याख्यं तु लिंगमेकवाक्यत्वेन कल्पत्वाकृतोपितघन्यमित्याशंकाश
यतिरासार्थदर्शयितुमाह **विप्रकीर्ति** **म** **रु** त्वत इत्यस्यापि चतुर्थ्यंतत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशंक्यमरुत्वत इत्यस्य देवतावादि
नोवृषेत्यादिद्रव्यावादिपदानंतर्याम्यरुत्वदेवत्वत्वेन सोम इत्युक्त्यर्थत्वात् सोम इत्यर्थवृषादिपदैरेकवाक्यत्वोपपत्तिमस्मा
दिपदानां वृषादिपदस्य सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृषादिपदैः समानविषयत्वादेकवाक्यत्वं विप्रकर्षोक्तिमिषेण सूत्रयितुमा
ह **तस्मादि** **त** **स** **मा** **र** **ग** **या** **वि** **रो** **ध** **उ** **दा** **ह** **र** **ति** **क** **च** **े** **ति** **।** **स** **मु** **ञ्च** **पा** **द** **वि** **रो** **ध** **शं** **का** **नि** **रा** **सा** **यै** **के** **ने** **त्फ** **क्तं** **त** **त्रे** **त्य** **ने** **न** **वि** **प्र** **क** **र्ष** **स्या** **ना** **शं** **क्य**

तं र
७३

तोक्ता। प्रथमाया अयमिहितकारकविभक्तित्वादितिकर्तृधिकरणवार्तिके प्रथमायाः कारकविभक्तित्वस्य बह्व्यमात्रत्वात् प्र-
थमाश्रुतेः समाख्याविरोधमाशंक्य कर्तृरिप्रथमाश्रुत्यभावात् आख्यातसामानाधिकरण्यात् न्यथाश्रुत्वात्वात्वातिपेदि कस्या
ख्यातोक्तभावना किंप्रकर्तृत्वाश्रवणत्वयोग्यार्थवाचितया प्रप्रथमयाद्योतनावगमात्तदाश्रयत्वेन कर्तृधिकरणवार्तिकोपप-
त्तेः प्रथमायाः कारकविभक्तित्वाभावात् नश्रुतिविरोधवादिनाख्यातस्य कर्तृत्वाचितत्वेऽप्यकारणमतेनाभ्यपगत्येत्यापाद्यतद-
संज्ञबोद्धानिरस्यति नचेति। प्रकरणस्य क्रमविरोधमुदाहरति क्रमेति। पूर्वश्रुतिवाक्यविरोधविषयत्वेनास्योदाहृतत्वात् क्रमप्र-
करणविरोधोदाहरणत्वाद्योगमाशंक्यसोत्रापेक्षयेत्कन्नातत्प्रपंचनायाग्रिष्टोमेत्फक्तां सामशब्दोत्रसोत्रवाची पूर्वकिमपेक्ष-
येत्याशंस्यतायतायसामापेक्षयेत्याह। पूर्वत्विति। समाख्याविरोधमुदाहरति। प्रक्रियेति। वाक्यसमाख्याविरोधविषयतया
स्यादाहृतत्वात् प्रकरणसमाख्याविरोधोदाहरणत्वाद्योगमाशंक्यत्योतिष्टोमंप्रतीत्यक्त्वात्तस्य हीत्यादिनाविविक्तविषयत्वं वि-
हतं। क्रमसमाख्याविरोधंप्रश्नपूर्वमुदाहरति। क्रमेति। लिङ्गोनापिकर्मद्वययोगत्वापत्तेः लिङ्गक्रमविरोधोदाहरणत्वमाशंक्याह॥

राम
७३

लिंगत्विति। सामान्यसंबंधापे कृत्वेन लिंगस्यान्यतश्च सामान्यसंबंधानवगतेः क्रमसमाख्ययोर्मध्ये यद्वलीयमदपे कृत्वा तु वा
 धेन विनियोजकत्वेन संभवतीत्याशयः। श्रुत्योः समवाये पारदौ बल्यमर्थविकर्षात् लिंगयोः समवाये पारदौ बल्यमर्थविकर्षा
 दित्येवमादिस्त्वार्थात्कपममेतसजातीयबलाबलप्रदर्शनं मुखग्रहणार्थं बुद्धानुकीर्तनपूर्वप्रतिज्ञाति। एवमिति शेषे
 कत्वे साक्षात् ~~हे~~ भेदे च शेषे कत्वे शेषसमवायद्वारा श्रुत्यादीनां विजातीयैः समवायस्य चित्तित्वोक्त्या सजातीयसमवायस्यापि
 देहादित्यत्वं सूचितं। कारणदोषजन्यत्वा निमित्तात्त्वस्य अनाप्रणीतत्वस्य च शब्ददोषस्याप्येवमेव यत्वा हेतुपपत्तेः वेदार्थ
 ज्ञानस्योत्पन्नस्य निमित्तात्त्वज्ञापनलक्षणा बाधयोगात् सामान्यशास्त्रादीनां बाधयोगमाशङ्क्य लिंगादिव सामान्यशास्त्रादेरपि
 ज्ञेयासद्वदामप्रकाशनलक्षणापरिच्छेदफलवित्तानोत्पादकत्वप्रतिबंधलक्षणा एव बाधो न निमित्तात्त्वज्ञानोत्पादकत्वज्ञापनल
 क्षणाः। प्राप्ता बाधो किंस्त्वबाधग्रंथे वक्तव्यमाणा ज्ञानमात्रोत्पादकत्वाशयेति सूचयितुं यथा चेत्कृतं ~~कृत~~ कदाहरणानि न ताव
 द्दर्शयितुं सामान्यविशेषसंदिग्धासंदिग्धयोर्बाधविरोधादिविषयत्वेन मित्रायाः क्रतेरेकस्मिन् शेषे समवायो दर्शनीय इत्या

तं र
७४

हातयथेति। सामान्यविशेषकृत्योरेव तुर्द्धाकरणाख्यशेषविषयोर्विरोधमुदाहरति। पुरोडाशमिति प्राप्नुवदित्यनेन प्राप्ता
बाधः। सूचितः। एकस्मिन्नवष्टयहोमेशेषिणि आहवनीयाबाख्यशेषद्वयसमवाये सामान्यविशेषकृत्योर्विरोधमुदाहरति।
तथेति। अथर्ववेनावष्टयेचतुरवष्टयहोमाप्राप्तेः आहवनीयप्राप्त्ययोगमा मेशं क्वा निदेशतो होमाप्राप्तावष्टयवष्टयेचतुहोतीति
उपदेशादेव प्राप्तिं दर्शयितुं नुहोतिसामान्योक्तिः। एकस्मिन्वेष्टदेवयामेशेषिणि वाजिम्योवाजिनं इति चतुर्थीपञ्चमीरूपेण सं
दिग्धायाः कृत्येवेष्टदेव्यामिदं न्यसंदिग्धतद्विदं कृत्या विरोध इत्याह। संदिग्धेति। एकस्मिन् न्योतिष्टोमेशेषिणि पूर्वोक्ता उपप्लेद
तिमिन्नादाकिरणपरप्रतिहर्षप्लेदनिमित्तसर्वश्चदाकिरणरूपशेषद्वयसमवाये पूर्वशेषविषयादाकिरणकृत्यैः यदृश्येति वा
क्येचैकस्मिन् पूर्वणि शेषे सोमेष्टिकृत्योः समवाये गगुणविषये। ष्टिकृत्येरेकस्मिन् शेषेन यामेशेषिणि प्राकृतबर्हिर्वैकृतशराख्य
शेषद्वयसमवाये प्राकृतबर्हिर्विषयाया बर्हिषिहवीष्वासा बंदयतीति बर्हिः कृत्यैः प्राक्याप्तत्वेन विप्रकर्षायोगात् बाध्यत्वायोगमा
शं क्यविप्रकर्षाभावेपि विज्ञानोत्पादकत्वं विना प्रामाण्यानावाचात्यर्थं विधारणं च विना विज्ञानोत्पादकत्वाभावात् बलवद्विरोध

राम
७४

परिहारं च विना तात्पर्यं सावधारणाभावात् विषयपरिच्छेदकस्तत्तानोऽप्यज्ञानविविशेषोऽप्यत्रिप्रतिबंधलक्षणां कृतविरोधि
बाधत्वसंज्ञवत्तुमाह। **वमिति** प्राकृतवैकृतविरोधग्रहणायादिशब्दः। **एकस्मिन्नसंख्या** नानावनाख्ये च शेषे पदे का
निधानशक्त्योः समवाये पदश्रुतेरेका निधानशक्त्या बाधं श्लोकद्वयेनोदाहरति। **नयेति**। **लिंगद्वय** स्पेकस्मिन्नेषे शेषे द्वयस्य
चैकस्मिन्नेषिणिसमवाये पदश्रुतेरेका निधानशक्त्यद्वयसमवाये शेषद्वयस्य चैकस्मिन्नेषिणिसमवाये स्योनमित्येवोदाहरणमि
त्याह। **नया** लिंगेति। **किमत्र** लिंगद्वयमित्याकांक्षायां **ह** हीति। कोनयोर्विशेषद्वयाशंकायां **एकस्मिन्नवैशेष्य** प्रयोगे शेषिणिपां
चदशसाप्रदश्याख्यशेषद्वयसमवाये वाक्ययोर्विरोधमुदाहरति। **वाक्ययोरिति** उदाहरणत्वे पपादनपूर्वविशेषमाह। **उभय**
त्रापीति। सामान्यश्रुतिचतसामान्यवाक्यस्यापि विशेषविषयविज्ञानोत्पादने सामर्थ्याद्विप्रकर्षद्वयाशयः। **एकस्मिन्नमिक**
मणोऽशेषे प्रकराण्योः समवायमुदाहरति। **प्रकराण्योरिति** विरोधोपपादनपूर्वविशेषमाह। **महाप्रकरणे** नहीति। संदेशान्नि
व्यक्ताचंतरप्रकराण्यस्य संदेशभूतश्रुत्यादिसंयुक्तत्वेन महाप्रकरणाद्याभ्यामाद्याभ्यामवांतरप्रकराण्यभ्याम्य

५ नयेति। नदेवोर्थविप्रकर्षेऽस्योनंतदस्यस्यप्रसङ्गसादनानिधानसामर्थ्यमित्यादिभाष्येण विशेषोद्दष्टवितुमाह। **नहीति** ५

प्रत्यासत्त्युक्तिः कस्मिन्पोत्रीयाद्यो कर्मणि शेषिणि पोत्रधर्माख्य शेषद्वयसमवाये पोत्रीयमिति विशेषसमाख्याया आश्र
यवमिति सामान्यसमाख्याया बाधस्येति सप्तमपादस्य सूत्रवद्वः समाख्याद्वयविरोधोदाहरणमित्याह समाख्योऽस्ति तिसृषु
ग्रासंदिग्धश्रुत्याद्युदाहरणेषु मध्ये कौकस्मिन्नेषे प्रमाणादयसमवायइत्याशंकास्य दुक्तप्रकारं विवेकं सूचयितुमाह शेषेति॥
उपकारपृथग्भावेन पदार्थवच्छात्राणामप्यतिदेशात्पुण्यगमादानुमानिकैश्चपिश्रुत्यादिषु बलाबलस्य विचार्यत्वेनानुकीर्तन
पूर्वप्रतिज्ञानातिवृत्तावदिति एतदेव विवृणोति तत्र वेति शरस्यं बहिर्भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षागम्यानां श्रुत्यादीनां बहिर्ब्रह्म
व्यासादयतीत्यादिभिः शेषेनेऽनुमानगम्यैः श्रुत्यादिभिः सह पशौ चानुमेयानी प्रयानादि विषयाणां श्रुत्यादीनां पशुपुरोडाशेष
याज्ञादि विषयैरानुमानिकैः श्रुत्यादिभिः सह बलाबलमनुत्पन्नमेव वेदश्रुत्यानां बाधेऽज्ञानं बाध्यत इति पूर्ववार्तिकोक्तं नमा
नेत्याख्येयं इत्यर्थः। कीदृश्याख्येयमित्यपेक्षायां प्रत्यक्षाणामानुमानिकैः सजानीयैः सह विरोधे प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह
तद्यथेति विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि श्रुत्यादेरानुमानिकस्य परेणापि सिंगादिना प्रत्यक्षेणाबाधइत्याह विपरीतोपि चेति यथा

तं-
७६

कृष्णलेषुकृष्णलानवहंतीत्यहसहार्यतिदेशानुमितश्रुतिप्राप्तोवद्यातामुषकराविमोचनसामर्थ्येनप्रत्यक्षेणानुसरहिते
पुष्पलेषेशक्यत्वावगमानुबाध्यतःइत्युदाहरणमाहयथेति। लिंगमंत्रेषुवचनसामर्थ्यमितिप्रकरणधिकरणोपक्रममा
द्यमंत्रसामर्थ्यस्यलिंगत्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यसामर्थ्यस्यलिंगत्वंनास्तीत्याशङ्क्याहसर्वेति। नैगिकमौणामुर्यार्थविषयवि
नियोगप्रकारवितायामंत्रातिरिक्तविषयत्वायोगात्तदनुकीर्तनार्थेनाद्येनैगिकमंत्रविनियोगसिद्ध्यालिंगविशेषलक्ष
णतदित्याशयः। सामर्थ्यमात्रस्यलिंगत्वेनाद्यसंमतिमाहयथाचेति। प्राप्नुक्याप्रापकंविवक्षित्वालिंगदर्शितोक्तेःप्रापकोपो
दूलनार्थत्वाद्यप्रापकमनेनलिंगोतोपोदूलनीयंतकिमितिपृष्टेऽनन्यथासंभवोक्त्यानन्यगतिलक्षणासामर्थ्यपरतायाःप्रा
पकत्वाभिधानात्सामर्थ्यरूपतालिंगस्यभाष्यकृतोभिमतज्ञायतइत्याशयः। भवत्वन्यार्थदर्शिनस्प्रापणसमर्थत्वाच्चिग
त्वंतस्यवृत्तिविरोधेबाधोस्मिन्वेतिपृच्छतिअपुनरिति। संदेहोपपादनार्थश्रुतेरानुमानिकत्वेनिसम्यचप्रत्यक्षत्वे
मिहितेकृष्णलाघवात्तदेवतद्व्यतिराशानुमानिक्याःश्रुतेःप्रत्यक्षलिंगबाध्यत्वमिदंःप्रश्नानयुक्तइत्याशङ्क्यातिदेशानु

राम
७६

मेयायाः श्रुतेः वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतया नुमेयत्वाभ्युपगमात्समसप्राकृतवैकृतांगप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणापर्यालो
चनयानुमीयमानायां श्रुतौ विरोधपरिहारार्थं बलवत्प्रमाणाविरुद्धार्थविषयतया नुमानादशङ्कस्य चांगस्य गौणसाम
र्थ्यायोगादसमर्थस्य विनियोगायोगादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यात्पलिंगानादरे विनियोगानुपपन्ने स्याः श्रुतेः
प्रत्यक्षलिंगबाधत्वसंभवेऽपि स्मृत्यनुमेयाया श्रुतेः स्वातंत्र्येण पठ्यमानतया नुमेयत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षश्रुतिबुल्यत्वावगमा
द्भर्तृनुनोजनितादंपतीकहवस्त्रष्टासविता विश्वरूप इत्यादेश्च मानुल दुहितृपैतृश्रमेयी विवाहादियोनार्थस्यान्यार्थदश
नसामर्थ्यरूपस्य लिंगस्यानादरेऽपि पेश्चैतमेयी मानुल सुतासगोत्रांच परिणीच्य चांशयणां वरेत्यरित्यन्येनां मातृवद्विष्टयादि
तिस्मृत्यनुमेयया श्रुत्या मानुल दुहितृपैतृश्रमेयी विवाहनिषेधादेश्च क्यत्वाभावाद्द्वेषमसूचना र्ययथेत्युक्तं ॥ ॥ उत्तरमा
ह तत्रेति ॥ ॥ प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वीरत्वस्यैतावत्विहवक्तव्यमित्यादिविरोधाधिकरणा
वार्तिकोक्तत्वेन लिंगविरोधे मूलान्तरशंकाया हरोत्सारितत्वादयथा श्रुतार्थश्रुतिमूलत्वमूलान्तरोक्तानि प्रेतं यमेन च म

तं-
७७

गिनीयमीप्रतिआवयोगर्भदंपती प्रजापतिर्जनितेत्यभिधानाद्वा तन्मगिन्यपत्ययो रन्योन्यं दांपत्यौ वित्यद्योतकत्वे मिमत
स्यगर्भे द्वितिलिङ्गस्य वैवश्चतयो र्यमप्यस्योः संवादः प्रश्नयुग्मिर्जग्मी मिथुनार्थं यमं प्रोवाच सतां नवमी युगिरति कृत्य त्याच
ष्ट इति शौनकस्मृतेर्गर्भे वित्यवः पंचमीत्वे ता युक्ता द्याम्याः च धातरयमं प्रतिगर्भं ह्वाते वा वीदंपती जनितेत्यभिधानार्थतया
धातुप्रगिन्यपत्ययोर्दांपत्यौ वित्यद्योतकत्वायोगमाशंक्य ममपुरुषांतरा नवच ध्रुतरेयो गार्भं ह्वातयोः स्यावस्त्री पुंसयो
र्दांपतिता वश्यं नाविनीत हारमावयो रेवा न्योन्यं संपत्की योगर्तो न विष्यति तज्जातयोः श्रीपुंसयोर्दांपतिता स्त्रित्येवं यमीव च न
त्वे पि धातुप्रगिन्यपत्ययोर्दांपतित्वौ वित्यद्योतकत्वा विरोधमूचनार्थं न त्वित्युक्ता आयाही द्रपयिप्रिरालिते भिर्यजमिमनो
भागधेयं जुषश्चाह प्राजङ्गमी दुलस्येव योपा भागसेपैत ध्रुमेयी वपा मि वेति अस्या मप्युचिष्टतसे कटप्रवपारब्धं भागधेयं
जुषमेत्युक्ते वपायाः सेव्यत्वं कृतां भागत्वं दृष्टान्तोपपादयितुं यथा मा दुलस्ययोषा ह पंजुङ्ग श ह वाद्यमपत्यं यथा च पेह
ध्रुमेयी पुंसो भागो न जनीया सेव्या तथा वपा तव सेव्येत्यभिधानं स्वकी व्यहति प्राची जुद्धप्रती वा सुपभृतमिति स्मृह न विधि

राम
७७

वाक्यशेषे च समाना देवपुरुषादत्राद्यश्च जायत इत्यनेनैकस्मात्पुरुषादत्रात्रोक्ता पुरुषसंतातोद्यश्च भोग्यः श्रीसंतातो जा
यत इत्युक्ते धाति भगिन्यो रेव भो कृ भोग्यतेत्याशं कानिरासाय मुत तृतीये संगच्छामहे चतुर्थे संगच्छामहा इति यदेवं दीच
माना जाता आसत इत्यनेनैकस्मात्पुंसो जाता भ्यां भ्रातृ भगिनीभ्यां द्वितीयाभ्यां भ्रातृभ्यां पतिसंष्टकात्पामेकस्मात्पुमान
द्यस्मात्स्त्रीत्येव जाते तृतीये ततो वा जाते चतुर्थे विवाहाभ्यां संगतिं कुर्म इत्येवं दीच्यमानाः क्रीडमानाः आश्रयमानाः जाताः कृ
लीता अपि यस्मादासते तस्मादेकस्मादेकस्मादुक्ते भोग्यश्च जायत इत्यभिधानं भ्रातृ भगिन्यपत्ययोर्दंपतित्वौचित्यद्योतकं लि
गमनत्वा गतित्वात्सृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिः का करणो दुहितुः स्रगो वनि वृत्त्याभावात्सापिंद्रानिवृत्ते रविस्तुत ब्रह्मवर्षे लक्षणं
स्त्रियमुद्धरेत् अतएव पूर्विकां कातामसपिंडां यवीयसी मिति रसपिंडोद्वाहनिषेधात् द्विषयत्वेन पैतृषमेयी मा उलमुता
परितायन निषेधस्मृतिर्ग्राह्येया अतएव पैतृषमेयां भगिनीं सुस्त्रीयां मातुरेव चामातुश्च भ्रातुराप्तस्यात्वा चोदायणं च रे
दिति गमने प्रायश्चित्तमुक्ता एतास्मिन्नस्मृतिं मायार्थेनोपयच्छेत्त बुद्धिमान् तातित्वेनानुयेयास्माः पतित्वेनानुयेयास्माः पतित्वेनानुयेयास्माः

तं र
७८

सेयादिपरिणयनिषेधे जातिवैयर्थ्यादेव सपिंडताख्याहेतुत्वेनोक्तः। न गिनीत्वस्य त्रैपैतृश्वमेयाविशेषणत्वाभावे वदु ह्यापत्तेरेता
सिद्धिस्तत्पुत्रपुत्रिप्रसंगात्पितृश्वसुः पुत्रिकाकरणोत्तरीयः पुत्रः पुत्रिकेवेति पुत्रिकायाः पुत्रत्वस्युत्पत्तेः। अत्रातेव पुंस ए
ति वातिमंत्रेवाभातकादुहितापुत्रिकाकरणात्पुंसः प्रतीचीनं पुत्रत्वं गृह्णीतीति पुत्रिकायाः पुत्रत्वदर्शनात् पुत्रिकायाः अ
भातुः पुत्रं प्रतिपितृश्वत्वात्पत्तेः पितृश्वदुहिनुश्च न गिनीत्वप्रसिद्धे न गिनीत्वविशेषणो न पुत्रिकायाः पितृश्वसुर्यादुहितापैतृश्व
सेयातिप्रतीतेर्मातृभातुश्चातृत्वविशेषणो न पुत्रिकामायादुर्याभाता प्रः सपिंडस्य दुहितरंगत्वेत्यर्थावगमात्पैतृश्वसे
यीमातुलदुहितपरिणयननिषेधः पुत्रिकाकरणाविषयो निश्चीयते। सुदेवांगजाता च को ते यस्य विरुद्धत इत्यादिवाति
कत्वभ्युपेत्यवादमात्रत्वेन व्याख्येयं। मातुलदुहितपरिणयनस्याश्वविक्रयादिवहुसंवारत्वस्युत्पत्तिः पितृसंताने सप्रमान्मा
तृसंतानेव पंचमादवा कृत्वा पुत्रिकाकरणाभावमनिश्चित्यपरिणयनविषयेति सर्वमनं। न केवलमातुमानिकस्यैव श्रुत्या
देः परेणालिगादिनाप्रत्यक्षाबाधः किंवा नर्थक्यापत्तेः प्रत्यक्षापीत्याह सर्वत्र चेति। विपरीतबाधोदाहरणार्थं साधनविशे

राम
७८

षलकणार्थजातिरध्वसीयते ब्रीहिजातिलक्षितं यत्साधनं किं तद्यत **मंडुला** न वंति तत्प्योहितव्यमितितंडुलनिर्वृत्तिकर
ताताहि साधनं तद्व्यतेति न व माधिकरणाभाषमर्थतः पठुति **तदि** ति श्रौतं ब्रीहिस्वरूपमनादृत्य प्रकरणागम्या पूर्वसाधन
शून्यकणोत्सजतिता विवक्षिता। प्रमेयाख्याश्रयबलाबलवेपरीत्यादपि प्रमाणाबलाबलवेपरीत्यं भवतीत्याह **तथे** ति। **श्लोक**
व्यावष्टे सर्वेति। एतदेव लोकप्रसिद्धोपपादयति **तथा** चेति। श्रुतिलिङ्गविरोधोपपादनभाष्यस्य सूत्रोक्तसमवायोपपादना
र्थत्वसूचनायं वृत्तवर्तिष्यमाणा कीर्तनं करोति **एवमिति**। कितावदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षत्वेनासंभवदर्थ
विषयप्रतिज्ञानुपपत्तेर्युक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह **तत्रे** ति। श्रुत्यपेक्षत्वाभ्युपगमेऽपि यस्मिन् विषये विरोधो नास्ति तस्मि
न्नुपलिङ्गस्य श्रुतिकल्पनहेतुभूतं समवेतार्थोक्तिसामर्थ्यं करणाशानं वरुपंतस्य विरोधविषयेऽपि नुल्यत्वात् श्रुतिकल्पना
विघातात् नुल्यबलत्वात् अपत्तिप्रदेशांतरेत्यनेनोक्ता यथा श्रुतेर्विरोधाविरोधयोस्तत्त्वं रूपंतया लिङ्गस्यापीति श्रुतिदृष्टां
तेन लिङ्गस्य रूपनुल्यत्वं द्वयोरपीत्यनेनोपपादितं। पूर्वाहं व्यावष्टे **श्रुत** एवेति। श्रुतिलिङ्गजन्ययोः स्तीनयोस्तत्त्वरूपत्वेन श्रु

तं.र
७८

तिबुल्यत्वोपपादनार्थं न हीति भाष्यं श्रोतविनियोगान्पथानुपपन्निकल्पितयागार्हपत्योक्तिशक्तेर्योऽंशोक्तिशक्तिबाधाकृत्या
रूपलिङ्गरूपवेकत्वेन लिङ्गस्य ज्ञानोत्पादकत्वानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह न हीति। रूपोक्त्या शक्त्यभिधाताद
ज्ञानशक्तिकस्य संज्ञाविनियोक्तुमशक्यत्वात् तद्विनियोगात्प्राक्शक्ति निरूपणो कार्ये द्वारसिकेनोक्तिशक्तिज्ञानितेनोङ्ग
त्वज्ञानबाधानशक्तेत्यर्थः। लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वालिङ्गस्य बाध्यत्वरूपशङ्कार्थं न द्विति भाष्यं लिङ्गादपि सदेहा
रूपविचिकित्सानुत्पत्तेरयुक्तमाशङ्क्यविकेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिव्याख्यातुमाह न द्विति। अतः प्रामाण्याद्विकेपानुपपत्ति
माशङ्क्य न हीत्युक्तं। नैतदिति परिहारभाष्यं अत्येकत्वेन कुतश्चिन्निगात निर्विकेपप्रत्ययायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयि
तुमाह परः पुनरिति। भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति साध्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादनं सिद्धं तदाप्युपगतत्वात् ऐकीतिकंभ्रांत्या गृहीत्वा
ज्ञानस्योत्पन्नस्य विकेपेऽपि दोषाभावेन सविकेपत्वात् तस्य सविचिकित्सत्वस्यावाध्यत्वात् संदेहो विपर्ययोऽनष्टवसायो वा सद्
सत्तासाधारणज्ञानरूपो विचिकित्साशब्देनोक्त इति मत्वा संदिग्धबुध्यभावाच्चेतदेवमिति बाधकाभावेन च विपर्ययायोगात्

राम
७८

रिशेषादिद्रोमात्त्वलक्षणौडीत्वसदसत्वयोर्मध्येऽनतरानिश्चयस्योत्पत्त्यवसायएवविविकित्वाशब्दवाच्यइत्यापद्यते निवेश
नः संगमनोवसूनामित्यादेरिद्रोमतस्योसमरेपथीनामित्युपमानत्वेनेदमिश्रानादतवधारितेद्रोमात्तयालिगादिद्रोमात्त्व
स्यसदसत्वानिश्चयस्योत्पत्त्यवसायारण्योभवतितस्याविरोधेपिविषयसदसत्वान्तरपरिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वाभावेनाप्रा
माण्यतबलाबलचित्तानुपपत्तेर्वाध्यत्वेपितत्पूर्वपक्षहानिः। यतस्तत्कदाचनेतिस्पष्टंइलिगात्तुइन्द्रदेवत्योयमंत्रोभवत्येवमिष्टं
सत्त्वनिश्चयस्योत्पत्तिर्विविकित्वाशयः प्रत्ययोभवतिसंप्रामाण्याविशेषाद्विकल्पितुमर्हतीतिपूर्वपक्ष्याहेत्यर्थः। नन्वितिशंकाभाष्ये
तिविरोधेसंज्ञासंज्ञपरत्वायोगात्विज्ञानोत्पादकशब्दसहकारितात्यर्थावधारणाभावेनविज्ञानापर्याययाध्यवसायारण्यनिविवि
कित्सत्त्वानुपपत्तावप्यविरोधेतदुपपत्तेरयुक्तमाशंक्यमविविकित्सोहीतिभाष्यवदिहापिविकेपायाविविकित्सोक्तिरित्येवं
चष्टेः। अत्रस्थितिः। काममित्यादिनलिगंविनियोजकमित्यंतंशंकाभाष्यसिद्धांतितः सार्वत्रिकलिगाप्रामाण्यानुज्ञानोवित्यादयुक्त
माशंक्यविरोधेतावत्यामाप्यनास्येवेत्येवमर्थत्वंकुपितोक्त्यासूचयन्त्याचष्टेः। सिद्धांतेति। विविकित्सोक्तेर्विकेपायत्वव्याख्यालिगा
नन्विति। नैतदितिपरिहारभाष्यविद्वेषेयविरोधिश्रुतिकल्पनोत्तरकालेप्राप्ताएवसंज्ञादयुक्तमाशंक्यानध्यवसायारण्यविविकित्सोक्त्यावलेनव्यावर्ते

तं
८०

एवाप्राप्तवाचोक्तेरेतद्वाच्यविरोधं शंकते कथं पुनरिति यदि सविचित्तोक्त्या सविहितोक्त्या ते ततः कथं नाप्युक्त्या सविहितोक्त्या सविहितोक्त्या
विविकित्तशब्दवाच्यत्वेन परित्यज्य संशयो यः सविचित्तशब्दवाच्यत्वेन लोके प्रसिद्धः स एवात्र सविचित्तसत्वेनोच्यते लिङ्गस्य
वाप्राप्तवाधाभ्युपगमे कथं लिङ्गपरिज्ञातत्वं नाप्युक्त्या उच्यते तेनास्मिन्निषेधद्वये नाप्यविरोधो वार्तिकस्येत्याशयः । च शब्दार्थ
वाशब्दः । कथं विरोधे लिङ्गविनियोगस्य मंत्रस्य सुखार्थतात्पर्यावधारणात् लिङ्गस्यांगत्वरूपार्थविषयपरिक्रुदकवितानोत्पा
दकत्वेऽपि विरोधे तात्पर्यानिवधारणात् शक्तिप्रकरणात्मानलक्षणात् लैंगिकज्ञानमात्रोत्पादकसामग्रीमद्भावेऽपि विषयपरिक्र
दकरूपज्ञानविशेषात्मकवितानोत्पादकतात्पर्यावधारणात् सामग्रीभावात् सदसत्त्वसाधारणज्ञानरूपो न ह्यवसायाख्यः संशय
एव प्रतिभादिनुत्पत्त्यायस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाकोपेनाविरोधेऽपि प्रामाण्यं त्यजेत तथापि तद्वरमंगी कुर्मः ननु विरोधे प्र
माणमिति चेदमर्थत्वाद्वाच्यं न तद्विरोधाच्छोदे शो वार्तिकस्यास्तीति ताहमेवमिति । तेयमन्तानि श्रयनुत्पत्त्यात्तसंदिग्धत्वात्तान
थावसाय एवोक्तः । शक्तिप्रकरणात्मानमावस्यचलैंगिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेन विरोधेऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरुक्तावस्तुतस्त

राम
८०

श्रुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तत्वा योगात् आकांक्षां च विना श्रुतिकल्पनाशक्तेराकांक्षाया अपि सामग्रीत्वावगमात् प्र
त्यक्षत्वाच्च श्रुत्याभ्यवृत्तिविनिर्मुक्तस्य संवत्साकांक्षा निवृत्तेः सामग्र्यभावे तज्ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगात् प्रामाण्याशङ्के वनास्तीत्य
निधानार्थं यद्विवेक्यादिभाष्यावयवव्यावृत्तेरिवेति सामान्यतो लिङ्गमोक्षोपायार्थमत्रेत्यादि प्रामाण्यामित्यतः परिहारमा
त्रं सिद्धांतिना सार्वत्रिकप्रामाण्यात् पक्षवादयुक्तभाषां च काममित्यादि भाष्येण सिद्धांतिना विरोधविषयत्वात् प्रामाण्यशङ्कि
तेषु पूर्वपक्षोभ्रांत्या सार्वत्रिकप्रामाण्यात् पक्षवत्सिद्धांतिसत्तमत्वात् प्रकरणावत इत्यादि भाष्येण प्रामाण्यमार्गं दर्शयतीत्याह
रश्चित्तिः इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गं इदं पितुं माह न देतदिति मुद्रा सार्वत्रिकं लिङ्गप्रामाण्यं सिद्धांत्यनभिमतमपि विरोध
विषया प्रामाण्यात् किं सौकर्यार्थं काममिति भाष्येण शङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्यमत्रेति भाष्येण पूर्वपक्षिणो
क्तमित्येव मन्यथा भाष्यद्वयं व्यावृत्तेः अथवेति नुत्य बलत्वाभावेऽपि विरोधात्समुच्चय इति पूर्वपक्षोभ्रांत्या व्यावृत्तेः अथु
पगम्पापीति कस्यानेकार्थता विरुद्धेत्याशङ्क्य प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनेकार्थत्वदर्शनादविरोधोक्त्यर्थं न चेति

तं
८१

तिभाषावयवव्याख्यातुमाह तद्यथेति अकृतादृनिदोषापत्तेः विरोधाशंकार्थं न चित्ति साध्यं व्याचष्टे सकृदिति प्रधानादुरो
धेन गुणादृतेर्न्यायत्वात् विरोधपरिहारार्थमुपसृष्टेति भाष्यं व्याचष्टे निति एकस्येदं शब्दस्य मुख्यजघन्यवृत्तिद्वयविरोधशंका
र्थमयं तर्ह्येति भाष्यं व्याचष्टे इदोति अयोगमेवेतन्निरोधपरिहारार्थं नेति ब्रूमइति भाष्यं व्याचष्टे निति इदं शब्दत्वे मुख्यवृत्तेः सं
भवस्यागार्हपत्यार्थत्वेनासंभवात् अथानादित्यर्थः अत इत्युपसंहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षाननुरूपत्वादयुक्तमाशंकावा
धनहाणार्थत्वेन तुल्यबलौक्तिश्चावष्टे नस्मादिति एवमिति सिद्धांतप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे एवमिति कुत इत्याद्यवगम्यत इत्यं
तं प्रश्नपूर्वमुपपन्नं भाष्यं व्याचष्टे कुत इति विधेयस्य संस्य सामान्यतः समीहितांगत्वविधितो वगते द्वितीययागा २ हपत्य
स्येमित्तमत्येन समीहितत्वोक्तेर्गार्हपत्यागतोक्ता भवतीत्याशयः अतएव वचनाभावेऽपि प्रकरात्न ब्रह्मसामान्यसंबंधस्य
लिंगाद्विनियोगो न विषयतीयत्रा निधीयत इत्यादि पूर्वपक्षभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थं न चित्ति भाष्यं व्याचष्टे यन्निति वैदिकेयं
शब्दातिरिक्तप्रमाणायोगात् अतएव लिंगादेः प्रामाण्यं न संभवतीति परिहारार्थं नेतदित्यादिविप्रकृष्टं अतथैव लिंगमित्यंतं

राम
८१

भाष्यं व्याचष्टेति। अतिविना प्रामाण्यात् न वेति। अत्यन्तं नुपपत्त्यभावात् अतिसद्भावकल्पकत्वायोगेनाऽप्रामाण्यापेक्षे
वलावलचितानुपपत्तिशंका र्यपदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टेपरस्मिन् अथ यत्नविधितो मंत्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे वगते तद्वि
शेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन समर्पिते पितृदुष्टेन विधि विषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्या
दित्येवं रुपांगिवाविशद्वाभावेन वगतेः समीहितविशेषार्थत्वं च विना सामान्यतो वगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहात्
निर्वाहायानेन यजेतेति क्रतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मंत्रेणागमं कुर्यादित्यपेक्षायां यथा शक्नुयादिति सर्वाख्यातसाधार
णोपबंधात् सामान्यतः शक्यद्वारा वगमेतद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे समर्पितेऽपि पूर्ववदेव मंत्राभिधानयो
रनुगवाविशद्वाभावेऽवयवानवगतेरभिधानद्वारा नेन मंत्रेण यजेतेति द्वारद्वार्यचयवाविशद्वाकल्पनेऽपि शक्याभिधानाख्यद्व
ारा नुगवात्मा क्रसिद्धत्वेन मंत्रस्य प्रकरणेनेति कर्तव्यतात्वरुपांगतया बोद्धुमशक्यत्वात्करणादिरूपेवेति कर्तव्यतात्वातिरिक्ते
गत्वे प्रकरणस्याव्यापारादभिधानाख्यद्वारविशेषांगत्वे लिङ्गव्यापारावगतेरनेनेदो निधेय इत्यंगापवयवाविशद्वाकल्पनस्यते -

तं
८२

गिकविनियोगान्तरानुपपत्तिलक्षणाद्यपित्यवगतश्रुतिमूलत्वेनलिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमत्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ इत्यं
तं भाष्यव्याचष्टे सिद्धं तेति। लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्वे सति विरोधेऽपि स्मृतेरिव श्रुतिकल्पकत्वाविधातात्प्रामाण्याविधातशंका
र्यग्रदीत्यादि अर्हतीत्यंतं भाष्यव्याचष्टे परस्मदीयमेवेति। ~~सा~~पीत्यादिबाध्यत इत्यंतं भाष्यमात्यर्थ्यं ती प्रामाण्यविकल्पारब्ध
दोषद्वयपरिहारार्थत्वेन व्याचष्टे सिद्धं तेति। विकल्पायोगोपपादनार्थं यतश्चित्ताद्यर्थविप्रकर्ष इत्यंतं भाष्यव्यवतात्पर्य
तो व्याख्यातुं विरोधे चेत्युक्ता भाष्येचलिङ्गभूतस्यैवोक्तिसामर्थ्यमानोशानेन मंत्रेणोक्तोपस्थापनमित्ययं श्रौतार्थो वगम्यत इत्यु
क्ते सामर्थ्यादिद्वयमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमंत्रस्येत्याशंक्य कृत्स्नमंत्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्रवर्तते कृत्स्नस्य
मंत्रस्यैकवाक्यतामपेक्षालोच्येत्युक्ता तदस्यैकवृत्तिसंपादित्य इति स्मृतेः संज्ञापादिश्रुत्यनुमानशब्दस्य पाठमंगीकृत्य - कुप्र
त्ययोत्पत्तिर्लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात्वाक्यीयकृत्स्नमंत्रविनियोगाद्योगं स्मृत्यनुमेयश्रुतिवच्चलिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः क
चिदपाठात्पाठविविनाविशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्पकश्रुत्यसंभवात्तलिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानाद्योगमाशंक्य पदमात्रस्य निराका

राम

८२

कोऽर्थप्रतिपादनाशक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानहत्वात् पदमात्रे लैंगिकविनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममि
दं पदेकवाक्यत्वात् न च न्यायकृत्स्य मंत्रस्यैवोक्तिसामर्थ्यरूपलिङ्गज्ञानततः कृत्स्नमंत्रसामर्थ्यालोचनया नुचरितेनायनेन
मंत्रेणोक्तो निधेय इति शब्देन प्रयोगवाक्यैकदेशतया असिंहितेनोच्चारणकमाभावेऽप्यसिंधानकमात्मभवद्विशिष्टक्रम
कवासिमुहात्मकत्वेनावश्यमंत्रस्यैवोक्तित्वरूपोर्थो मिहितो नवतीति विज्ञानमित्येवं शंका ह्यपरिहाराय प्रथमं तावदिति
भाष्यावयवमविरोधेऽति कल्पनोपपत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुं यत्र हीत्सुक्तं प्रत्यक्षकृत्तिविरोधे लैंगिकल्पनायोगोक्त्यर्थतदे
तदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुं यत्र त्वित्युक्तं गार्हपत्योपस्थानाख्ये नैकेनैवोपकारेण निर्वातेन मंत्रवाक्यस्य कृत्यागोपका
राख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणास्पृक्ततया गांगत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वाच्चैराकाङ्क्षतवेत्यनेनोक्तं प्रयोजनारण्यः समीहितोर्थः
चानुवर्गादिबन्धार्थिकष्यजतेन भाष्येन सामर्थ्यशब्देनोक्तः । **वि**कल्पस्य चेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे किंचेति । अष्टदोषत्वेनाप्या
द्यलोपपादनार्थनित्यवचेति भाष्यं व्याचष्टे **अ**नं त्रयेति श्रुत्युपन्यासे न लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनायं लिङ्गेन चेत्युक्तं । चेदितं

त.र
८१

सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं चेति भाष्यावयवं व्याख्याया चोदितं सत्कृतमित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं नवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे
 व्याख्यातेषु क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशंक्य चोदितस्यापीतरालोचनेनाचोदितत्वापत्तिहेतुं सूचयितुं तदपेक्षयेत्युक्तां अ
 न्यतराश्रयतो सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदाश्रयमाणस्य नियमार्थेन शास्त्रेणार्थद्वयनिवृत्तेरितराकरणास्यापि चोदित
 त्वाददोषोऽयं कृततेत्याशंक्येतेरन्नकार्यमिति निषेधाभावात्त्रियमस्य च विषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनाद्यनिवृत्ताव्या
 पारादितराकरणमपि चोदितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वं स्यादिति तदकरणमपीत्यनेनोक्तां अश्रुतस्याथ निषिद्धत्वेना
 दुष्टं करणमित्याशंक्यनशाच्च परिमाणत्वादित्यनेन न्यायेन पदार्थेयज्ञानियमादधिकपदार्थकरणोचेयज्ञावाधापत्तेरश्रुत
 करणदोषत्वोक्त्यर्थयावांश्चेति भाष्यं व्याचष्टे **कृतेति**। नुल्यत्वापपादनार्थमुभयत्रहीति भाष्यं व्याचष्टे **प्रसिद्धीति**। विकल्पपक्ष
 निरासोपसंहारार्थं **स्मादिति** भाष्यं व्याचष्टे **तस्मात्तावदिति**। **समुच्चयपक्षस्याविरोधात्** वल्लुपीत्यादि पूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानु
 भाषणा पूर्वनिरासार्थमथेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे **अस्त्विति**। विरोधोपपादनार्थं यदकृतसामर्थ्ययोरित्यादि भाष्यं प्रश्नपूर्वव्याचष्टे **क**

राम
८२

अभिनिर्वाणस्य वाक्योक्तिर्याख्यामंत्रोक्तिः। कृतप्रयोगजनत्वोक्तेर्नैराकाङ्क्षसिद्धयर्थत्वसूचनार्थनिराकाङ्क्षइत्युक्तां यस्मा
न्मंत्रप्रकरणे हे अपि निराकाङ्क्षे कृते लिङ्गस्य च विनियोगरूपोर्थः सांकाङ्क्षाभ्यां मंत्रप्रकरणाभ्यां साध्यः तस्माद्विगंशकृत्या विरुध्य
तइत्यर्थः। श्लोकव्याचष्टे एकइति। मंत्रप्रकरणयोर्नैराकाङ्क्षे सति हविष्कृते हीति विरुध्यन्ना कृत्यतीत्यादिव कृतेरपि विनि
योजकत्वायोगात् अगृह्यमाणविशेषत्वेन तुल्यबलत्वे वस्यादित्याशङ्क्या हे सत्यपीति। विरोधे वेतिसिद्धांतोपसंहारभाष्ये
त्राननुगुण्यदयुक्तमाशङ्क्य तुल्यार्थत्वेन विशेषस्यानादरणीयत्वा दुपपादयिषुमाह। सूत्रेणेति॥ मंत्रवाक्यस्य विनियोज्य
त्वेनात्मनो विनियोजकत्वायोगात् लिङ्गविनियोज्यपदातिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृन्वाक्यत्वेन विनियोज्यत्वविनियो
क्तत्वयोर्द्वयोरप्ययोगात् लिङ्गविनियोज्यपदेकवाक्यताया अल्लेखिकविनियोगापेक्षत्वस्य निःसंदिग्धत्वाच्चिङ्गेन सह तुल्य
बलत्वशंका नुपपन्नेर्भाष्योक्तलिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणापरितोषात्त्वयमुदाहरणांतरं तावदाहलिङ्गेति। होताय कृन्मित्रा
वरुणा प्रशासारा प्रशांश्चादृमुनासो मं पिबतां प्रशास्यजेति प्रेषः प्रशास्य शब्दस्यैवावसृणावाचित्वात्तद्वशक्यामैवावसृणाया

तं.र.
८४

गेनियुक्तो ततश्च मैत्रावरुणास्पनियोत्पत्तेन नियोक्तृत्वायोगात् नियोगार्थे प्रेषे शक्त्यनुपपत्ते सद्ध्यतिरिक्तस्य लिंगेन वि
नियोगवगमान् मैत्रावरुणा विनियोजकस्य वाक्यस्य विरोधावगाते युक्तोदाहरणतत्पर्यः । अनुवाक्या पूर्वके षे ८ व प्रेषेषु प्रे
त्रावरुणा विधिर्न केवले स्थिति सूचनार्थो न प्रवचनाधीनत्व विशेषणको नुष्ठाने विशेष इत्यपेक्षायामाह **त**वेति । मैत्राव
रुणास्पयोगे नियोगादस्मिन् प्रेषे कर्तृत्वा शक्तेः अशक्त्यविविनियोगायोगात् वाक्येन प्रेषे विनियोगायोगमाशङ्कित्वा
वगाते प्रेषकर्तृत्वेन निगावगत्याम कर्तृत्वबोधोत्तरो नुरेव समाख्या बोधसंगकर्तृत्वबाधकाभावेन योगे नियोगावगा
ते मैत्रावरुणास्प प्रेषे शक्त्यविरोधोक्तेः आत्मनिवेत्युक्तं । केन परेण मैत्रावरुणोयागे नियोक्तृत्वं इत्यपेक्षायामेव परोदा
त्तानियोक्ता विप्रतिषेधे कारणः समवायविशेषादितरमन्यमेषां यतो विशेषः स्यादिति सूत्रे शेषाक्तिनन्यायेन विज्ञायत इत्युक्ता
पक्षे कस्योक्तृष्टकार्यकारित्वसिद्धे मैत्रावरुणा इत्युक्तं हो नुर्मेत्रावरुणा कार्यकारित्वा योगात् मैत्रावरुणादपक्षस्य **राम**
मंतरस्य होतृपुरुषत्वेन मैत्रावरुणा सदृशस्याकारकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणा कार्यकारित्वप्राप्तेरपरितोषात्समाख्या **८४**

या होतु कर्तृकत्वं प्रेषस्योक्तं प्रेषार्थे पितृहियागे समारग्या होतैव कर्तृसिद्धित्वा। संकष्यागं शो लिंगे तसमाख्यावाचः प्रेषा
र्थे तनेनोक्तः। **सं** च ब्राह्मणा यो विरोधे मंत्रस्य तु ब्राह्मणा वो दिताथ प्रकाशना न त्परतंत्रवृत्तेरित्यं द्यधिकरणवातिके मंत्रस्य
ह्यागानुरोधे वृत्तित्वोक्तेः प्रेषमंत्रानुरोधेनेह ब्राह्मणा वाक्यवाधोन युक्त इत्याशं क्वाह **सं** द्यापिचेति। ब्राह्मणोक्ताश्रुति सत्रवि
वहितेत्याशयः। **की** दृष्टिगामित्यपेक्षायामाह **सं** दिहीति। मंत्रावरुणास्य प्रेषकारित्वे होतुः समारग्यावगत प्रेषार्थयागकारि
त्वापत्तेः यागनियोज्यात्पथेन प्रशाष्टृशब्देन होता वाच्यः संचमंत्रावरुणाकार्यानापन्नत्वा न शक्यो बुक्तमित्याशयः। **मंत्रा**वरुणास्य
प्रेषार्थकारित्वेपि होतृशब्दो मंत्रावरुणो नर्थकः स्यात्तस्योदिभूतत्वेनानुपसंजातविरोधत्वात्त्रयुक्तो नर्थकोऽप्युपगंडुमिति लि
गद्वयविरोधस्येतदुदाहरणं स्यात्ततश्चोपक्रमेण होतृशब्दत्वं लिंगेनोपसंहारस्य प्रशाक्त्यर्थे त्वलिंगभ्ये ववाधः स्या
दित्याशयेन शंकते **ननु** चेति। **ननु** येदविहितकर्मकारित्वगुणयोगेन होतृशब्दस्याथ वत्वाभ्युपगमे प्रशाष्टृशब्दस्यापि तुल्या
र्थवत्त्वेत्याह **मंत्रा**गति। **आ**दिरित्यादिशब्दसंचितं होतृशब्दस्योपात्तायागप्रकटयितुमाह। **आ**पेचेति। **सं** काशयंप्रकटयनुपसं

नं र
८५

हरति तस्मादिति होतृ शब्दस्य होतरि मुख्यत्वात् नोक्तयेदविहितकर्मकारित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणो गोणां वृद्धौ निमित्तत्वा
योगात् कार्यापत्तिरेव निमित्तत्वात् मैत्रावरुणा एव होतृ कार्यस्य येदविहितं कर्म करोति ननु मैत्रावरुणा कार्यं प्रेषा नुवचनं
होतेत्याशयेन परिहर्तुमाह अत्रेति। एवमपि होतृ शब्दस्य गोणात् दोषोऽपि परिहृतः स्यादित्याशंक्य सर्वथा तावदित्युक्तां अ
गत्या च मुख्यस्यापि गोणात् न दोषा येत्याशयः। अध्वर्यवो याजयंति विनिष्पद्यो जातारः सत्त्वतीत्यादौ च मुख्यत्वात् विनिष्पद्यो
ध्वर्यु जातृ शब्दोऽसत्पुरुषेऽपि प्रयोगदर्शनात् होतृ शब्दस्यापि मुख्यत्वात् विनिष्पद्यो विनिष्पद्योऽसत्पुरुषे मैत्रावरुणा वाचिता कल्पयितुं यु
क्तमित्युच्यते नुमाह सर्व एवेति। अथाह यद् होताय कृदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्यथ कस्माद होतृभ्यः स इत्याहोत्राशंसिभ्यो होता
यद् होताय कृदिति प्रेष्यतीति वा होतृषु होतृ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं एहा प्राणो वै होता प्राणाः सर्ववृत्तिज इति प्रतिवचनात् नोचना
या होतृ शब्दस्य गोणात् तावसीत्यत इति सूचनार्थः सर्व शब्दः। अतो होतृ लिंगत्वाभावाच्चायं प्रेषमं वो होतारं नियुं के किं नु प्रशास्तु
लिंगत्वात् प्रशास्तरमेवेति नेह लिंगयोर्विशेष इत्युपसंहर्तुमाह न तस्मादिति। एतत्प्रेषानुवचनमात्रविषय एव न लिंगेन वा

राम
८५

तं-र
६६

ववांतरवाक्यनेदायोगात्त्वातं योर्गोतृकौ विवेयत्वाभावेनांगांगित्वाद्यपेक्षाभावात्वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तेरिहावांतरवाक्यनेदे
सतिवाक्यैकवाक्यत्वायोगात्सत्यपि चवाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावांतरवाक्यविनियोगे वपर्यवसानं संनवेनवाक्यांतरेकवाक्य
त्वानपेक्षत्वालिङ्गापेक्षेणावाक्यैकविनियोगात्तन्पेक्षितस्यावांतरवाक्यांतरस्यार्थान्तरैर्चलिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य
लिङ्गविनियोगस्यावांतरवाक्यैकवाक्यभूतावांतरवाक्यांतरविनियोजकतया लिङ्गापेक्षेणावाक्यैकविनियोगान्नाक्तैर्वाक्यस्य
विनियोजकत्वायोगात्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानपेक्षत्वं निश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वं निश्चयादुत्पत्तत्वं वा
क्यबलीयस्त्वयोः शंका नुपपत्तेरेतत्प्रमाधानापरितोषादत्यया समा धने ~~यवेति~~ श्लोकव्याचष्टे तस्मिन्निति साकांक्षावयव
त्वे सत्यप्यर्थेकाभावादेकवाक्यत्वायोगमाशंक्य साकांक्षावयवत्वेनैवार्थैक्यस्य कल्पयितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानं
कारणमित्युक्ता साकांक्षावयवत्वेनार्थैक्यकल्पनैशक्यते हीत्यनेनोपपादितं यदीत्यादिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानाक्यत्वापा
दकतापपादिता वाक्यस्य तत्त्वैक्यात्मकत्वादिरोधो बलाबलचित्तावातयुक्तेत्याशंक्याहतेति वाक्यस्यावात्मनानोसिनवेत्ये

राम
७६

वमिहचिंत्यतेननुलब्धात्मकस्यावाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे स निबलावलमिति वाक्यात्मलान्नस्याशंक्यमानस्य बलावलमिति
तो विरोधो लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति नाप्यस्य विरोधोक्तो ननु लब्धात्मकस्यावाक्यस्येति वदतां सूचिते वाक्यात्मलान्नस्य भाष्य
नारुढत्वमाशंक्य कृष्णमंत्रविनियोगोक्तिद्वारा कृष्णस्यैकमंत्रतोक्तत्वेन अनेन च किं कृष्ण एकोमंत्र इति कृत्वा कृष्ण उभयत्र
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यते उक्तं कल्पयाम्यत एकोमंत्रमस्मिन्सीदेत्येवमादिरपर इति कृत्वा विनश्येत्पेव संदेह नाप्य
व्याख्या सूचिता वाक्यात्मलान्न एव तर्हि कस्मान्न साक्षाद्विचारित इत्याशंक्याह तत्रापीति साकोक्ता वयवत्वेनापाततो वाक्या
त्मलान्न प्रतिभासस्य लिङ्गेन वाक्याभेद प्रत्ययेन बाधे सत्येन बाधादबाधे तु निवहिता वाक्यात्मलान्न सदसद्वावार्थबाधकस
द्भावविचार इत्याशयः किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं व्यावष्टे किमिति उक्तं बलत्वे पूर्वपक्षमाशङ्क्योक्तं उभयत्र प्रयो
ज्य इति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्यसंभवमाशंक्य पुरोडाशसादनेवेति वकारेण विनश्यप्रयोगोपि पादिकः सूचितः पुरोडाश
सादनेवेति वा शब्दाध्याहारेण उभयविकल्पेन कृष्णप्रयोगः च शब्दावृत्त्या च समुच्चयेन कृष्णप्रयोगो निहित इत्येवं पूर्वपक्ष

तं-र
८८

वचनव्यक्तिनाम्याख्यां सूचयितुमाह तदा चेति। लैंगिकविनियोगपक्षे विभज्यप्रयोगो वाक्यीयविनियोगपक्षे विकल्पेने
पञ्चरासादनयोर्मध्येन्यतरत्रसमुच्चयेन बोधयत्रसमुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः। विभज्यप्रयोगस्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्स
मुदायप्रयोगस्य चानेदापेक्षत्वात् वाक्यभेदानेदयोश्चार्थभेदाभेदापेक्षत्वात् तावत् एव च स्योनादेः सुमनस्यमानांतरस्य मंत्र
पदसमूहस्यैकोर्थीभिन्नोत्पन्नवस्तुमंत्रशास्त्रार्थयोगाद्विभज्यसमुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न संभवतीत्याशङ्कते कथं पु
नरिति। समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकभिन्नानिन्नरूपते हं शब्देनोक्ता। एकस्याप्यतोदेवाश्रवंतुन इत्या
देर्मंत्रस्य देवविष्णादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वावगमवत् एकस्यापि स्योनादेः सुमनस्यमानांतरपदस
मूहस्य विशेषणविशेष्यभावापन्नैकार्थत्वमत्रार्थद्वयपरत्वं वेत्तेवैकल्पिकैकानेकार्थपरत्वाविरोधेन वैकल्पिकवाक्य
भेदाभेदविकल्पाविरोधाद्विभज्यसमुदायप्रयोगयोरविरुद्धो विकल्प इत्याशयेन परिहरति। सर्वथेति। कथं प्रमारातो
भिन्नाभिन्नरूपतयानवस्थितस्योनादिसुमनस्यमानांतरं मंत्रशास्त्रार्थवगतिरित्यपेक्षायामाह लैंगिकेति। वाक्यवलीयस्त्वष्ट

राम
८८
९

वर्षकोत्तर्यमिभवेतिभाष्यंयावद्वागाप्तमित्येवकारेणविभज्यप्रयोगसूचनशंकांनिराकर्तुमाहयदात्विति।यथालि
गाक्षीष्टंप्रवृत्तेःश्रुतिर्लिगादलीयसीतथायस्ययेनयहसंबंधएकवाक्यतयातविद्यतेनतस्यतद्विषयाशक्तिःकल्प्यत
इतिवार्तिकोक्तेनन्यायेतलिंगस्यकेवलपदविनियोगेपर्यवसानायोगेनपदांतरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात्वाक्यमपिलिगाक्षी
ष्टंप्रवृत्तेस्तोवलीयइत्यभिधानार्थतद्दीत्यादिभाष्यंयावद्वागुश्रुतिवदित्युक्तं।एवमित्यादिप्रयोजनमसीत्यंतंसिद्धांतमा
ष्यंयावद्वेष्टेवमिति।तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणांस्पोनादिरिति।स्पोनादिःउपसरणप्रकाशनायतस्मिन्नित्यादिश्रुसादन
प्रकाशनायद्यतोवगतेनसामर्थ्येनविनियोगान्निराकांक्षःशक्यतेकर्तुंयद्वासाकांक्षत्वंकल्पयितुमारभ्यतेतत्तस्मिन्निति
तच्छ्रुत्यानंसचसावेष्टदेवीतिवन्नैकवाक्यत्वापादकंसाकांक्षत्वंकर्तुंशक्नोतीत्यध्याहारेणायोज्यंवाक्यात्मलानहंतोःसा
कांक्षावयवत्वस्यतच्छ्रुत्यापाततःप्रतीतस्यापिस्त्वतोवगतेनसामर्थ्येनवाधादेकवाक्यत्वस्यात्मलानएवतास्मिन्नतस्म्य
बुल्यबलत्वंबलीयस्त्वंवाशक्येतेत्याशयः।स्पोनादेःकल्पयाम्यंतस्यश्चकार्यसामर्थ्येनविनियोगान्नैराकांक्ष्यत्वाकेवलस्यप

ते.र
८८

दस्यलिंगविनियोज्यत्वं शंका निरासोपि सूचितः। तस्मिन्नित्यादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यर्थस्य प्रकरणावत इत्यादेर्विनियुज्येतेत्यंतस्याद्य
स्यैतद्व्याख्यानमकृत्वा सोऽनादेर्नैराकाङ्क्षोक्त्यर्थस्य तथेत्यादेः पाश्चात्त्यस्यैतद्व्याख्या करणं सोऽनादेर्नैराकाङ्क्षस्य स्पष्ट
त्वसूचनायेति सर्वसावदित्यनेन सूचनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे सर्वसावदिति। उपलक्षिताभाष्यव्याख्या प्रकटनार्थं न चेत्सुक्ते तह
हस्यपूर्वपि कृत्वा कथं परस्य पूर्वणा विना नर्थकत्वात्तापत्तिरित्याशंका निरासार्थत्वेन श्लोकांत्यपादव्याख्यानार्थं यद्यपि वेत्सु
क्तानां स्त्रीत्यस्य न पुरोडाशसादन इत्यस्य च नाभाष्यवयवस्यानेनैव पादेन व्याख्येति सूचनार्थं तस्मादित्युक्तं। एवमिति भाष्यस्य
तस्मिन्नीदिति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनविनियोगमात्रेणानैराकाङ्क्षोक्तेः सामर्थ्याख्य
विनियोजकप्रमाणानावेन चोपसृरणो विनियोगायोगोक्तैस्त्वस्मिन्नीदेत्यस्योपसृरणोर्थात् सामर्थ्याभावाभिधानात् पुरोडाश
सादनेपीति भाष्यस्य च तथेत्यादिना सामर्थ्यावगतोपसृरणविनियोगमात्रेणानैराकाङ्क्षोक्तेः सादनेव विनियोज्यमानस्य सोऽना
दित्यस्य प्रयोजकत्वाविप्रयोजनशब्दोक्तविनियोगाहे प्रकसामर्थ्याख्यप्रमाणानावेन सादने विनियोगा नर्हत्वोक्ते रथात्सामर्थ्या

राम
८८

भावातिद्यानात्पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **व**मिति अर्थसिद्धस्यापीतरेतरविषये सामर्थ्याभावनिरूपणास्पदा ह्येत्यर्थः । तस्मिन्नि
 त्यस्य सादने विनियोगात्रैराकाङ्क्षे स्योनमित्यस्याप्युपसर्गो विनियोगात्रैराकाङ्क्षे सतीति भाष्यस्थे वंशद्वयार्थः । **य**त्स्यानंतस्येति
 भाष्यस्य पूर्वस्य वेत्तने न सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्वेषां सहेत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **य**च्चेति । तस्मिन्नित्यस्यैकत्र सादने सा
 मर्थ्यस्य तस्मिन्निवेति पुरोडाशसादनाभिधानसामर्थ्यादिति भाष्योक्तस्येतरत्रोपसर्गाएवमिति साष्टेरास्योनमित्यस्यैकत्रोपसर्
 रणो सामर्थ्यस्य तथेति भाष्याक्तस्येतरत्र सादने पुरोडाशसादनेपीति भाष्येणातामिसामर्थ्यमित्यनुषंगसहितेनाभावदर्शयित्वा
 तच्छब्दालोचने येनैकवाक्यत्वावगातस्य अर्थे कंचिन्नानुपपत्तेरवयवद्वयस्येतरेतरविषये सामर्थ्यावश्यंभावमाशङ्क्य सत्यंतस्मिन्
 सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वाडुपसर्गो पूर्वस्य च परैकवाक्यत्वासादने शक्तिसंश्लेषादपि सूरुपेणोभयोर्मंत्रयोरुन्नयार्थविषयशक्त्य
 भावाद्विनियोगाद्यश्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्निवेति तस्योनादिशब्दानामप्युपसर्गाद्यसदनकरणोक्तिशक्तेः सदनं कृ
 णामीत्येतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन स्रतस्वायोगादिप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य सदनशब्दवत्स्योनमुशेव शब्दयोर्द्वितीयांतत्वेन कृणोति

इत्येतत्

तं
८०

कर्मभूतस्य सदनशब्दोक्तस्य ह्यनुस्यमहत्वमुमुखत्वरूपकृत्यर्थत्वेन तेश्वस्य वस्त्वानापेक्षितस्यातः पुरोडाशसमर्पकत्वेन ह
तस्य धारयेत्यस्य च करणसमर्पकत्वेन कल्पया मिश्रस्य च सदनक्रियायारचनारूपकृत्यर्थत्वेन कृणोमिपदे कवाक्यत्वस्य
स्य ह्यत्वात्स्योनादेः कल्पयाम्यंतस्य सदनकरणोक्तिशक्तिं स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमावगतत्वात्सुख्येति वदता यत्स्यो नंत
त्यस्येति नाष्टेणात्मनि बंधनं स्वरूपनिबंधनं शक्त्या विधर्ममुपनीयासे इत्येव नोक्ता तस्मिन्निष्ठादेरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्या
सदनक्रियाफलोक्त्यर्थत्वेन कृणोमिपदे कवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तत्प्राशङ्क्यसदनक्रियायामंत्रे विधेयत्वाभावेनपे
क्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्तसदनपरा मशित्वसंभवेनैकवाक्यत्वनिबंधनस्य शक्त्याख्यस्य धर्मस्यैराकाङ्क्षे सत्येकवाक्यत्वक
ल्पनायोगेन तन्निबंधनशक्तिकल्पनायोगाच्चिराकरणाकृतंततश्च भिन्नार्थत्वात् नपौ नरुक्त्यामित्येवं सकलोग्रथो निराकुलीकार्य इ
त्यर्थः ~~एवमपि~~ कवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यलिंगविप्रकृष्टार्थत्वात् कृत्यस्य सत्यमेवमित्यादिनाष्टस्य सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोक्त
रस्य त्वित्यनेन चापि चेत्यादिनाष्टस्य च नह्यस्मिन्नित्युक्त्यमानस्य किंचिदपि प्रयोजनमस्तीत्यनेनपौ नरुक्त्या परिहरात्कथं सक

राम
८०

तस्य ग्रंथस्य तात्पर्यात् कुले तेत्याशंक्याह पूर्वश्रुति कोत्रार्थविप्रकर्ष इति दृष्टेवेवार्थविप्रकर्षः प्रकृतसर्वप्रकरणावत इत्यादि
नालिंगबलवत्तरमित्यंतेनैकस्यावयवस्य द्वार्थनिधानशक्त्याख्यविनियोगप्रमाणसंज्ञावात्तस्यैव श्रुतिकल्पनमात्रांतरित
त्वात्संनिहिते विनियोगाख्यं श्रुत्यर्थं अवयवांतरार्थत्वमिधानशक्त्याख्यप्रमाणभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाभ्युपगम
नीयत्वात्तस्यैव लिंगश्रुतिकल्पनांतरितत्वात्विप्रकर्ष इत्येवं वाक्यस्य लिंगापेक्षयाार्थविप्रकर्षप्रभावे पूर्वकृतो वयवव्य
स्यैकवाक्यत्वावगमादेकार्थं च विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्त्यशक्तीनयुक्त इत्याशंका निरासार्थं ततः स्थानमित्ये
ष शब्द इत्यादिना षोडशा लिंगबलेनैकवाक्यत्वेशक्त्यशक्त्युपपादनार्थं निरुद्धेन द्वित्यादिना षोडशैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्य
लिंगावगतैकवाक्यत्वबाधेलिगस्यैव लिंगेन बाधापत्रेकवाक्यत्वबाधयोगात्तुक्त्यशक्तिविरोधस्यापरिहार्यत्वमाशंक्यक
वाक्यत्वोपगमनशक्तेर्लिंगत्वेपि विप्रकर्षार्थत्वेन बाधत्वस्योचितत्वात् वाक्यप्रेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्योरविरोध इत्येवं शक्त्यश
क्तिभ्यामविरोधितयोपपाद्यत्वेन प्रयोजनभूतास्यासत्यमेवमित्यादिना षोडशैकवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यस्य लिंगस्याभिधान

तं र
११

१०२
५

शक्त्याख्यातत्रिंशोपेक्षयाथविप्रकर्षप्रसावोमद्येहात्तत्तत्सुतावद्वाप्यस्यसीदेत्यस्यपुनरित्यनेनोत्तरस्यवित्यनेनचा
थनेदादप्येनरुक्त्याथपिचेतिभाष्येतावाक्यस्यतन्निर्वाहार्थस्यशब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यालिङ्गापेक्षयादृष्टाथत्ववि
शेषणत्वनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रसावान्त्यस्मिन्नित्यनेनचप्रमाणसत्वात्केरपोनरुक्त्यातद्वद्वावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थ
कवाक्यत्वोपगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पितदेकवाक्यत्वनिर्वाहेचगतैवभवोत्तरोक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवांतर
स्यावयवांतरार्थभिधानशक्तिःकल्पत्वात्तत्रप्रधानभूतस्यार्थोक्त्याचनिराकाङ्क्षस्यावयवांतरार्थविशेषणीभूतस्यार्थोक्त्या
दृष्टार्थत्वापत्तेःस्यार्थस्यविशेष्यावयवांतरार्थोक्तोक्तकल्पयित्वातदभिधानशक्तिकल्पनपूर्वश्चत्यर्थकल्पनाद्विप्रकर्षप्र
धानभूतस्यार्थमात्रोक्तोक्तमुदृष्टमवेतार्थत्वेनावयवांतरार्थोक्तोक्तकल्पनाभावात्संनिकर्षइत्येवमाशयत्वादपिचेति
भाष्यस्येत्यर्थःएवमित्यादिभाष्यस्यनिरूपणादाद्यार्थत्वेनाद्यप्रसावांतर्गतित्वात्तस्यमप्रसावार्थत्वंनयुक्तमित्यनव
द्यां॥॥तस्मादितिलिङ्गवलीयस्वमिद्वांतोपमंहारभाष्यंवाच्येतस्मादिति॥॥१॥॥॥ग्रंथ२४००॥

102

राम
२